

Ігар Клімаў, *Евангелле ў перакладзе Васіля Цяпінскага*, БДУКМ, Мінск 2012, 337 с.

Евангелле ў перакладзе Васіля Цяпінскага (далей – ЕЦ) увайшло ў гісторыю пісьменнасці Беларусі як першы друкаваны пераклад Святога Евангелля на старабеларускую мову. Для славянскай культуры ўвогуле важнаць гэтага помніка абумоўлена тым, што ён з’яўляецца першым выданнем з набраным у два слупкі тэкстам паралельна на дзвюх мовах (царкоўнаславянскай і старабеларускай), у ім упершыню ва ўсходнеславянскім друку прадстаўлены маргіналіі, выкарыстаны наборныя рэйкі, у якія змешчаны падзелены на вершы евангельскі тэкст.

Сёння вядомы два экзэмпляры ЕЦ, адзін з іх захоўваецца у Расійскай нацыянальнай бібліятэцы, другі – у Архангельскім краязнаўчым музеі.

Гісторыя навуковага вывучэння ЕЦ філолагамі, кнігазнаўцамі, гісторыкамі налічвае больш за стагоддзе.

Да ліку сучасных вучоных, якім належыць найбольшы ўнёсак у лінгвістычнае асвятленне ЕЦ, адносіцца вядомы беларускі мовазнавец Ігар Клімаў. Ім у 1997 г. была абаронена кандыдацкая дысертацыя *Мова перакладу Евангелля В. Цяпінскага (графіка, арфаграфія, фанетыка)*, якой папярэднічалі асобныя артыкулы па гэтай праблематыцы. У 2012 г. убачыла свет манаграфія даследчыка *Евангелле ў перакладзе Васіля Цяпінскага*, прысвечаная: 1) аналізу выяўленых фанетычных, графіка-арфаграфічных, марфалагічных, сінтаксічных, лексічных рыс і 2) абгрунтаванню тэхнікі перакладу Васіля Цяпінскага.

Кніга складаецца з *уступу* (с. 6–8), *пяці глаў* (с. 9–323), *заклучэння* (с. 324–325), *бібліяграфіі* (с. 327–337).

Глава 1. *Жыццё і дзейнасць В. Цяпінскага* (с. 9–43) складаецца з трох раздзелаў. У раздзеле 1. *Біяграфія В. Цяпінскага ў святле крыніц* робіцца спроба абгульнення існуючых звестак пра Васіля Цяпінскага, паколькі „ў шмат якіх працах дакладныя факты біяграфіі Цяпінскага нярэдка спалучаюцца з памылкамі, а то і проста з прыдумкамі” (с. 9). Аўтар вычарпальна аналізуе даследаванні У. Доўнар-Запольскага, Г. Галенчанкі, А. Лявіцкага, Я. Карскага і інш., а таксама даўнія дакументы, у якіх „адзіна надзейнымі трэба прызнаць толькі згадкі, што зыходзяць з пратэстанцкага лагера і характарызуюць Цяпінскага як удзельніка польска-беларускай Рэфармацыі” (с. 13).

І. Клімаў сцвярджае, што перакладчыкам Евангелля на старабеларускую мову і яго выдаўцом быў Васіль Мацвеевіч Цяпінскі з Латыголіч Менскага

павета (с. 23), „а не сын Мікалая, што з Цяпіна” (с. 23).¹ У пратэстанцтва ён перайшоў з каталіцкай веры; „у пратэстанцкай грамадзе [...] адыгрываў далёка не апошнюю ролю – ён мог быць пастарам ці казнадзеём”. Васіль Мікалаевіч служыў у коннай роце пад камандаваннем Філона Кміты Чарнобыльскага (каля 1567 г.), выступаў па даручэнні апошняга ў судзе (1582 г.). Жонкай Васіля Мікалаевіча была Зоф’я Жыжэмская, пляменніца Астафея Валовіча.

Паводле І. Клімава, „мэтай перакладу і выдання Цяпінскага была рэлігійная прапаганда, прычым не сярод простага народа, які ў сваёй масе быў непісьменны і мала цікавіўся тэкстам Евангелля, а сярод праваслаўнага духавенства” (с. 26, раздзел 2). Выразная вершаваная рубрыкацыя тэксту, наяўнасць маргіналій рабілі пераклад спрыяльным у першую чаргу для індывідуальнага чытання. Па меркаванні даследчыка, Цяпінскі пры публікацыі твора карыстаўся працай майстра (ці майстроў), а сам хутчэй за ўсё быў гаспадаром друкарні, месцазнаходжанне якой дакладна не вызначана. Часам выдання Евангелля лічыцца першая палова 1574 г. (с. 34).

У раздзеле 3. аўтар прыводзіць звесткі пра месцазнаходжанне помніка і яго аб’ём, дае яго кадыкалагічную характарыстыку, вызначае асаблівасці набору і афармлення, сістэматызуе памылкі друку, выкліканыя „звычайна няўважлівасцю наборшчыка і карэктара” (с. 43). Падзел тэксту перакладу на чатыры зоны (зона А займае 8 старонак, В – 27, С – 47, D – 35) заснаваны на іх арфаграфічных адрозненнях, абумоўленых „розначасавым наборам тэксту [...] або наборам тэксту рознымі асобамі” (с. 39). У далейшых частках манаграфіі аўтар выкарыстоўвае дадзеную сегментацыю пры прэзентацыі вынікаў аналізу перакладнога тэксту (с. 52, 66, 67, 79, 199, 205 і інш.).

Глава 2. *Сістэма пісьма* (с. 44–68) прысвечана даследаванню сістэмы графікі і арфаграфіі ЕЦ. Так, у раздзеле *Графіка* аўтар 1) поўна апісвае параграфемныя сродкі – размяшчэнне асноўнага тэксту (Евангелле на царкоўнаславянскай і старабеларускай мовах) і дапаможнага (маргіналіі) на старонцы, інверсію, прагалы, вялікія літары, знакі прыпынку і пераносу слоў; 2) характарызуе шрыфт выдання (малюнак літар ЕЦ з’яўляецца перайманнем таго шрыфту, якім надрукаваны выданні Францыска Скарыны і Нясвіжскага катэхізісу), яго знакі для перадачы літар падзяляе на пяць рэгістраў (табліца на с. 48 манаграфіі), адзначае адсутнасць літар, якія ўспрымаліся як архаічныя, і ўвядзенне варыянтаў некаторых графем у сувязі з тэхнічнымі асаблівасцямі друкаванай кнігі; 3) вылучае два тыпы скарачаных напісанняў – кантракцыі ў перадачы *potina sacra* і напісанні з вынаснымі зычнымі літарамі – суправажаючы іх колькаснымі падлікамі; 4) паказвае ролю надрадкавых знакаў – паерыка (над зычнымі), псіля, ісы, варыі (над галоснымі), цітлы.

¹ Параўн.: „Яго [Евангелля – Рэц.] перакладчык і выдавец Цяпінскі (Амельяновіч) Васіль Мікалаевіч [...]” (У. Свяжынскі, *Евангелле Цяпінскага*, [у:] *Беларуская мова: Энцыклапедыя*, Мінск 1994, с. 198).

У раздзеле *Арфаграфія* выяўлены функцыі ў тэксце Евангелля надрадковых знакаў над галоснымі, паерыка, ёраў, **ѣ**, варыянтных галосных і зычных, а таксама нефанетычныя хістанні ва ўжыванні літар *и / і і ъ; и / і і е*. У прыватнасці, аўтар сцвярджае, што выкарыстанне надрадковых знакаў падпарадкавана традыцыі; літара **ѣ** фіксуецца ў пазіцыях як этымалагічна апраўданых (86 разоў), так і этымалагічна неапраўданых (231 раз), у перакладзе яна „выконвае выключна графічную ролю”; спецыялізацыя дублетных літар – у залежнасці ад іх пазіцыі ці фанетычнага значэння – строга не вытрымана.

Главу 3. *Мова перакладу* (с. 69–182) пачынае раздзел *Навуковае знаёмства з мовай перакладу В. Цяпінскага*, у якім прапановуецца і каментуюцца вядомыя сёння пункты гледжання на мову перакладу, а таксама робіцца агляд бібліяграфіі па акрэсленай тэме, пры гэтым звяртаецца ўвага на этапныя працы (Я. Карскі, С. Некрашэвіч, А. Жураўскі, М. Муталімава, І. Клімаў, К. Смірнова).

Аналіз фанетычных з’яў, якія рэпрэзентуюцца ў перакладзе Евангелля, дазволіў даследчыку прыйсці да наступных высноў: аканне прадстаўлена адзінкавым выпадкам; еканне адзначаецца ў каранях слоў, у суфіксах дзеепрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга часу, у энклітычных займенніках; пераход *е ў о* адлюстраваны пасля шыпячых і *ц*, непаслядоўнасць яго пісьмовай перадачы звязана з „чаргаваннем у парадыме слова формаў з цвёрдым або мяккім зычным пасля галоснага” (с. 82); асіміляцыйная мяккасць фіксуецца ў 513 выпадках; аглушэнне і азванчэнне зычных мае месца пераважна ў прыназоўніках на *з, с, д, т* і на стыку кораня і прыстаўкі.

У раздзеле 3.3 *Марфалагічныя з’явы* вылучаны і дэталёва апісаны паказальныя для перакладнога тэксту адметнасці ў формазмяненні самастойных часцін мовы, а таксама ў словаўтварэнні прыслоўяў. Напрыклад, пры апісанні катэгорый і формаў дзеяслова І. Клімаў аналізуе інфінітывы, формы цяперашняга і простага будучага часу (1-ая і 3-я ас. адз. і мн. л.), спосабы афармлення складовага будучага часу, перфекта і дзеепрыслоўя.

Асаблівасці сінтаксічнага ладу перакладу Евангелля, паводле І. Клімава (раздзел 3.4), утвараюць канструкцыі параўнання; недапасаванне зборных назоўнікаў да выказніка ў ліку; словазлучэнні з беспрыназоўнікавым кіраваннем тыпу *ожениться мною, пануютъ ими, по правицы тебе*; выражэнне дапаўнення пасля пераходнага дзеяслова назоўнікамі ў вінавальным, родным і назоўным склонах; спалучэнне прыназоўнікаў з асобнымі склонамі; захаванне дзеяслова-звязкі ў састаўным выказніку (пад уплывам царкоўнаславянскага арыгінала), наяўнасць пры дзеясловах (*быти, называти, наречи*) Nominativus praedicativus і яго замена Instrumentalis praedicativus.

Лексіку перакладнога тэксту Евангелля (раздзел 3.5) І. Клімаў вызначае як высокаапрацаваную. Рэлігійныя лексемы і тэрміны В. Цяпінскі імкнецца часткова абнавіць за кошт паланізмаў, „аднак пры гэтым [...] пазбягаў неўсталяваных польскіх тэрмінаў і выразных паланізмаў, перш за ўсё фанетычных і марфемных” (с. 159). Тапонімы і антрапонімы аформлены ў асноўным на ўзор царкоўна-

славянскай традыцыі, што, „безумоўна, было свядомым выбарам” перакладчыка. У слоўнікавым складзе перакладу сярод запазычанняў дамінуюць паланізмы (фанетычныя, дэрывацыйныя, лексічныя і семантычныя), таксама фіксуюцца лацінізмы, грэцызмы, семітызмы, царкоўнаславянскія, багемізмы і германізмы.

У падраздзеле 3.6.1 І. Клімаў, аспрэчваючы думку М. Талстога адносна старабеларускіх тэкстаў як „эксперыментаў”, „маніфестацый”, „пераходных варыянтаў” паміж царкоўнаславянскай і/ці польскай мовамі (с. 170), справядліва сцвярджае: „Такія творы былі праявамі шырокага працэсу развіцця літаратурна-пісьмовай мовы, што налічвала ў сваім існаванні некалькі стагоддзяў і ў 2-ой палове XVI ст. увайшла ў перыяд апагею” (с. 170). Пасля пераліку наяўных у перакладзе ўсходнеславянскіх моўных рыс (9 фанетычных і 9 марфалагічных) даводзіцца, што „пэўная арыентацыя перакладу Цяпінскага на польскія і царкоўнаславянскія ўзоры ніяк не памяншае самастойнасці яго старабеларускай мовы” (с. 172). На аснове выяўленых фанетычных, марфалагічных, сінтаксічных і лексічных асаблівасцей перакладу аўтар даказвае 1) адсутнасць яркіх лакальных (дыялектных) паказчыкаў, абумоўленую прызначэннем тэксту шырокаму колу карыстальнікаў (с. 175); 2) прыналежнасць мовы Цяпінскага да беларускіх гаворак (с. 178).

Глава 4. *Характар перакладу* (с. 183–297) прысвечана разгляду крыніц і тэхнікі перакладу ў ЕЦ. Яшчэ ў XIX ст. пытанне пра арыгінал, з якога быў зроблены пераклад Цяпінскага, вырашалася на карысць уласна славянскіх крыніц (П. Уладзіміраў, І. Первольф, А. Сабалеўскі, Я. Карскі). У 2-ой палове XX ст. было зноў пацверджана, што арыгіналам Цяпінскаму служыў царкоўнаславянскі тэкст, надрукаваны ў ЕЦ (А. Жураўскі, Л. Шакун, У. Анічэнка, А. Супрун, І. Клімаў). Паводле ж Г. Ротэ, які ўпершыню сабраў і апублікаваў шматлікія даныя па перадачы лексікі ў ЕЦ, Цяпінскі выкарыстоўваў шэраг польскіх перакладаў (напр., Біблію ў перакладзе Сымона Буднага [Нясвіж 1572]). Сярод дадатковых арыгіналаў і крыніц, да якіх звяртаўся Цяпінскі, І. Клімаў называе, акрамя польскіх, асобныя царкоўнаславянскія выданні (напр., *Евангелле вучыцельнае* (Заблудаў 1569), Апостал, выдадзены Ф. Скарынам [Вільня, 1522]), выданне грэчаскага і лацінскага тэкстаў Новага Запавету, здзейсненага Тэадорам Бэзам. Зварот да Новага Запавету ў перакладзе Сымона Буднага (Нясвіж, 1574) адмаўляецца (ён быў надрукаваны пасля выхаду ЕЦ [с. 192–197]).

Крыніцай Евангелля на царкоўнаславянскай мове для В. Цяпінскага стала так званае вузкашрыфтнае Евангелле (ВЕ; Масква, каля 1553–1554 гг.). Вылучаны наступныя асаблівасці царкоўнаславянскага тэксту ў ЕЦ: 1) даволі дакладны паўтор ВЕ (лексіка, колькасць і парадак слоў); 2) ігнараванне многіх графічных і арфаграфічных рыс ВЕ, 3) наяўнасць вялікай колькасці ўсходнеславянскіх і беларускіх рыс. Апошняя з’ява ўжо прыцягвала ўвагу даследчыкаў. Так, А. Жураўскі палічыў магчымым разглядаць дадзены тэкст як самастойны беларускі „звод”. На думку ж І. Клімава, тут у значнай ступені паўплывала няўвага наборшчыка(ў) і карэктара(ў) да царкоўнаславянскай арфаграфіі.

У другім раздзеле главы 4 разглядаецца тэхніка перакладу ў ЕЦ. Пераклад Цяпінскага І. Клімаў апісвае як перайманне царкоўнаславянскага арыгінала з нешматлікімі адхіленнямі, звязанымі з улікам польскіх і іншых перакладаў, а таксама (рэдка) з самастойнымі рашэннямі перакладчыка (с. 202). Цяпінскі прытрымліваўся паслоўнага прынцыпу перакладу, асаблівасці рэалізацыі якога абумоўлены яго задачамі па перакладзе і прадстаўлены разыходжаннемі ў колькасці і парадку кампанентаў сказа (*прелюбы творить – чужоложить – cudzołóży, бесплодно – без овощей – bez owoc; по нем ити – ити за нимъ – iść za nim*). Асобна вылучае даследчык змену перакладчыцкай стратэгіі ў Мк. параўнальна з Мц., дзе пачынае практыкавацца кантэкстуальны пераклад, што праяўляецца ў спарадычным увядзенні слоў, словазлучэнняў, марфем (рэдка). Крыніцай большасці ўвядзенняў І. Клімаў называе Біблію ў перакладзе Сымона Буднага (Нясвіж 1572); шэраг даданняў (часціц, злучнікаў), на яго думку, належыць самому Цяпінскаму.

Цікавыя назіранні аўтара над 1) заменай адной часціны мовы на іншую (вылучаны мена дзеяслова (дзеяпрыметніка) і назоўніка (прэдыкатыва); мена назоўніка і субстантыва, мена назоўніка і ад’ектыва, мена атрыбутыўнай і генетыўнай канструкцый); 2) перадачай асобных граматычных формаў (захоўваюцца формы, агульныя для царкоўнаславянскай і старабеларускай моў, змены закранулі формы, зніклыя ва ўсходнеславянскіх мовах [парны лік, аорыст, імперфект]); 3) перакладам склонавых і прыназоўнікавых канструкцый (часам мелі месца змены склона і/ці прыназоўніка, што служылі адным з асноўных перакладчыцкіх прыёмаў Цяпінскага [*очистисъ ему проказа → очистилъ его трудъ ← oczyścił się trąd iego*]); 4) месцам азначэння адносна азначальнага слова; 5) ужываннем поўнай і кароткай формаў у ад’ектывах (*плодъ добръ → оwoць добрый*); 6) ужываннем прыназоўнікаў (*мене ради → мене деле*); 7) перадачай энклітычных формаў займеннікаў, царкоўнаславянскіх калек, спецыфічных грэчаскіх зваротаў, звароту *Dativus absolutus* і інш.

Найбольшай разнастайнасцю вылучаюцца ў ЕЦ змены прыназоўнікаў. Так, пры дзеяслове выяўлены тры віды замен: прыназоўнікавай канструкцыі – беспрыназоўнікавай, беспрыназоўнікавай канструкцыі – прыназоўнікавай, аднаго прыназоўніка – іншым. Апошняя замена – найбольш частотная, прычым, як правіла, прыназоўнікавая канструкцыя царкоўнаславянскага тэксту замяняецца на канструкцыю з польскай крыніцы (*на крицение → do chręstъ ← do krszenia*).

Марфемнае калькаванне арыгіналаў у перакладзе наўрад ці было мэтай перакладчыка. І. Клімаў тлумачыць гэта тым, што „ў Цяпінскага бадай не было асаблівай патрэбы практыкаваць калькаванне з прычыны блізкай роднасці моў яго арыгінала(ў) і перакладу” (с. 244). Адзіны выпадак калькавання ў Цяпінскага – перадача *из-/ис-* праз *вы-*, на што ўжо звярталася ўвага даследчыкаў (*избранныхъ → выбранныхъ, испытываше → выпытальсѧ*). Па назіраннях І. Клімава, такія сугучнасці паміж прэфіксамі не вельмі рэгулярныя, нярэдка *из-/ис-* перадаецца па-іншаму: *бяспрэфіксна (изъбавление → окупом)*, праз іншыя прэфіксы (*исповем имъ → ѿповемъ имъ, иссохшу – ѿсохши, исказишѧ → сказили*).

Вывучэнне лексікі двух слупкоў (арыгінала і перакладу) дазволіла ўстанавіць чатыры тыпы лексічных адпаведнасцей, якія „адлюстроўваюць фактычна чатыры стратэгіі, што практыкаваў Цяпінскі пры перадачы лексікі ў сваім перакладзе” (с. 248). Паводле суадносін каранёвых і афіксальных марфем зафіксавана поўнае супадзенне лексем, амаль поўнае супадзенне лексем, частковае супадзенне лексем, поўнае несупадзенне лексем. Аналіз стратэгіі перакладу лексікі дазваляе гаварыць як аб залежнасці выбару Цяпінскім эквівалентаў ад іншаславянскіх крыніц (царкоўнаславянскага і польскіх арыгіналаў), так і аб яго арыентацыі пры перакладзе на ўсходнеславянскую лексіку, асобныя варыянты іншых царкоўнаславянскіх крыніц, уласнае маўленне.

I. Клімаў акцэнтуюе ўвагу на аднастайнасці і стабільнасці перакладу ў ЕЦ. Адны і тыя ж словы царкоўнаславянскага тэксту Цяпінскі па магчымасці перадае аднолькавымі эквівалентамі (напр., дагматычна важныя тэрміны, прыслоўі, займеннікі, службовыя словы). Спыніўшыся на праблеме дакладнасці і правільнасці перакладу (маецца на ўвазе семантычная эквівалентнасць арыгінала), I. Клімаў канстатуе наяўнасць у ЕЦ мноства прыкладаў удалага перакладу, хаця, як ён піша далей, такім пераклад Цяпінскага можна лічыць не заўсёды. Прычыну гэтага аўтар бачыць у выкарыстанні лексем царкоўнаславянскага слупка ці іх мадыфікацыі (*исткни <око> → выторгни око*), семантычных або лексічных паланізмаў (*рыдание → нареканьё*), ва ўжыванні рэдкіх ці неадпаведных слоў і выразаў (*изведоша → выпхнѣлі*), у кепскім разуменні арыгінала (*послаша тощѣ → отослалі тощого*) і інш. На думку I. Клімава, у шэрагу выпадкаў незвычайны, нетыповы пераклад мае ідэалагічны падмурак, магчыма, абумоўлены пэўнай рэлігійнай дактрынай (с. 286).

Стылістыка перакладу ў ЕЦ непасрэдна звязана са стылістыкай арыгіналаў, якім Цяпінскі паслядоўнічаў у сінтаксісе, граматыцы і лексіцы. Да стылістычнай апрацоўкі тэксту аднесены выпадкі ўніфікацыі лексічных варыянтаў (*алавастрѣ, сткляница → скленица*), змены граматычных значэнняў і формаў (*Небо и земля проминеть*), захаванне таўталогій (*Ѹжасошасѧ Ѹжасомѣ → злекѣлисе злекленьемѣ*), пазбяганне архаічных і дыялектных элементаў, стылістыка ў межах фразы (захаванне ў паўторах і градацыях каранёвай разнастайнасці), рытмізацыя асобных фраз (рыфма ў фіналях дзеясловаў). У сувязі з апошняй з’явай аўтар уздымае пытанне: „Ці не адлюстроўваюць яны нейкую практыку вуснага ўжытку асобных фрагментаў Евангелля ў пратэстанцкай грамадзе Цяпінскага?” Стылістычная адметнасць ствараецца таксама наяўнасцю паланізмаў (хаця, як слушна заўважае аўтар, гэта было ўласціва для ўсёй старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове канца XVI ст.).

Глава 5. манаграфіі *Тэксталагічныя росшукі В. Цяпінскага* (с. 298–323) прысвечана разгляду характару маргіналіі і крыніц этымалогій і цытат у іх. Маргіналіямі называюцца любыя каментарыі публікатара да асноўнага тэксту кнігі, змешчаныя на яе маргінэсе (гл. с. 298). У ЕЦ маргіналіі суправаджаюць абодва слупкі евангельскага тэксту. Тут змешчаны заўвагі перакладчыка да тэксту Евангелля, пададзены назвы і нумарацыя евангельскіх раздзелаў, перыкоп, указанні

на паралельныя месцы Святога Пісьма, розначытанні з іншых перакладаў, этымалогіі многіх запазычанняў (указанні на паходжанне асобных семітызмаў, грэцызмаў ці лацінізмаў). Выкарыстанне маргіналій, заўважае І. Клімаў, уздымала статус і прэстыжнасць ЕЦ, садзейнічала выкананню прапагандысцкай задачы: папулярызацыі і абгрунтаванню пратэстанцкай дактрыны (с. 301). У адрозненне ад ранейшых даследчыкаў (А. Жураўскі, Г. Ротэ) І. Клімаў не лічыць маргіналіі ЕЦ дапаможнымі заўвагамі наконт лексікі, падкрэслівае, што яны не з'яўляюцца прыёмам каментаванага перакладу і ў цэлым маюць філалагічны характар. Галоўнай асаблівасцю, якая адрознівае ЕЦ ад усіх усходнеславянскіх і ад многіх польскіх выданняў, І. Клімаў называе адсутнасць у маргіналіях спасылак на Айцоў Царквы, на рэлігійную дактрыну, алегарычных інтэрпрэтацый, царкоўна-дагматычнага тлумачэння асобных біблейных сюжэтаў, паняццяў ці рэалій. Ён дапушчае магчымасць таго, што „ў сваіх маргіналіях Цяпінскі імкнуўся пазнаёміць сваіх праваслаўных чытачоў з набыткамі тагачаснай філалогіі і з разнастайнасцю перакладчыцкай традыцыі” (с. 308).

Вылучаны два віды спасылак на цытаваныя ў ЕЦ царкоўнаславянскія пераклады: на ВЕ і на евангельскія службовыя кодэксы. І. Клімаў лічыць, што Цяпінскі выкарыстоўваў тры рэдакцыі царкоўнаславянскага Евангелля: старажытную (IX ст.) прэслаўскую (X–XI стст., менавіта яе, па назіраннях аўтара, найчасцей цытуе перакладчык у маргіналіях), афонскую (з XIV ст.). Сапраўды, спасылкі Цяпінскага на розныя старажытныя рэдакцыі царкоўнаславянскага Евангелля з упэўненасцю можна назваць унікальнай з'явай у тагачаснай еўрапейскай філалогіі, бо „ўпершыню ў свеце ён прыклаў рэнесансную метадалогію да царкоўнаславянскага матэрыялу і атрымаў вынікі, якія ў многім супадаюць з сучаснымі здабыткамі ў тэксталогіі царкоўнаславянскага Евангелля” (с. 316).

У маргіналіях ЕЦ цытуюцца таксама польскія і некаторыя іншыя заходнеёўрапейскія крыніцы. Паводле зместу І. Клімаў падзяляе гэтыя цытаты на лексіка-граматычныя варыянты, тэксталагічныя фрагменты (тут адзначаны дадаткі або пропускі асобных чытанняў), тлумачэнні семантыкі некаторых слоў і выказаў. Пры разглядзе лексіка-граматычных варыянтаў адзначаны частотныя разыходжанні цытат на палях з адпаведнымі чытаннямі польскіх крыніц (падобныя несупадзенні выяўлены і пры перадачы царкоўнаславянскіх цытат). На думку І. Клімава, гэта звязана з тым, што Цяпінскі мог свядома змяняць адрозныя ад старабеларускай мовы польскія формы, мог таксама цытаваць па памяці ці па некаторых іншых перакладах.

У Заключэнні (с. 324–326) прыводзяцца асноўныя вынікі, атрыманыя ў ходзе аналізу ЕЦ.

Праца выканана І. Клімавым на высокім навуковым узроўні і канцэптуальных заўваг у рэцэнзентаў не выклікае. Лічым, аднак, што варта было б абгрунтаваць выкарыстанне намінацыі *Літоўская Метрыка* (замест *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага*), некаторых тэрмінаў (напр., *гемінацыя*, *ітэратыў*, *кантракцыя*, *ініцыяль*; *заназоўнік*); удакладніць часцінамоўную прыналежнасць

ць асобных слоў (с. 204, 249); папоўніць бібліяграфічны спіс асобнымі працамі І. Будзько (па перакладчыцкай тэхніцы).

Манаграфія І. Клімава *Евангелле ў перакладзе Васіля Цяпінскага з'яўляецца* першым шматаспектным даследаваннем ЕЦ, у якім ажыццёўлены комплексны аналіз мовы твора; выяўлены прыёмы перакладчыцкай тэхнікі В. Цяпінскага, устаноўлены асаблівасці маргіналій у тэксце; удакладнены звесткі пра асобу Цяпінскага, час падрыхтоўкі перакладу.

Безумоўна, праца закладвае падмурак і для новых напрамкаў навуковага асэнсавання ЕЦ, напр., яго параўнання з іншымі перакладнымі евангеллямі; выяўлення ступені самастойнасці Цяпінскага ў падачы паралельных месцаў у маргіналіях і інш.

Вынікі манаграфіі маюць каштоўнасць для правядзення будучых гісторыка-лінгвістычных даследаў, накіраваных на далейшае асвятленне ўнутранай і знешняй гісторыі беларускай літаратурнай мовы; іх варта ўлічыць у даведачных выданнях і вучэбнай літаратуры пры канкрэтызацыі інфармацыі пра Васіля Цяпінскага, знакамітага беларускага дзеяча другой паловы XVI ст., і яго дзейнасць.

Кніга ўяўляе цікавасць для мовазнаўцаў, гісторыкаў, літаратуразнаўцаў, кнігазнаўцаў, а таксама ўсіх, хто мае жаданне спасцігнуць гісторыю беларускай культуры.

Наталля Паляшчук, Эльвіра Ярмоленка

Альгерд Бахарэвіч, *Гамбургскі рахунак Бахарэвіча, „Радые свабодная Эўропа/Радые Свабода”, Мінск 2012, 428 с.*

Новая кніга Альгерда Бахарэвіча – вядомага беларускага пісьменніка, які жыве ў Гамбургу – прысвечана найлепшым здабыткам беларускай літаратуры, якую аўтар па-свойму любіць і разумее. Не з усімі думкамі аўтара можна пагадзіцца, не ўсе раздзелы кнігі напісаны на аднолькава высокім узроўні, аднак сам факт з'яўлення падобнага праекту ў беларускай культурнай прасторы радуе і выклікае павагу да аўтара – хаця б за смеласць і арыгінальнасць задумы.

Праўда, пра арыгінальнасць задумы можна казаць выключна ў межах беларускай традыцыі, па „гамбургскім рахунку” новая кніга Бахарэвіча ўяўляе сабой тыповы „антыпадручнік”, знаным узорам якога з'яўляецца напісаная ў 1989 г. у Нью-Йорку кніга Пятра Вайля і Аляксандра Геніса *Родная реч. Урокі изыщной словесности*. У прадмове да кнігі расійскія аўтары-эмігранты папярэджвалі расійскіх чытачоў: „Чытаць галоўныя кнігі рускай літаратуры – усёроўна, што пераглядаць наноў сваю біяграфію. Жыццёвы вопыт узбагачаецца разам з чытаннем і дзякуючы яму. Дата, калі ўпершыню быў раскрыты Дастаеўскі, не менш важная, чым сямейныя гадавіны. Мы расцем разам з кнігамі – яны растуць у нас. І калісьці прыходзіць час бунту супраць закладзеных у дзяцінстве адносінаў да

класікі. [...] Мы задумвалі гэтую кнігу не столькі дзеля таго, каб аправергнуць школьную традыцыю, колькі дзеля таго, каб праверыць – і нават не яе, а сябе ў ёй” (пераклад мой – С.К.).

Аўтабіяграфічны момант вельмі важны і для беларускага пісьменніка, у прадмове да *Гамбургскага рахунку*... Бахарэвіч успамінае сваю школьную настаўніцу па мянушцы Жаба, якая надоўга адбіла ў яго жаданне дабраахвотна чытаць беларускую літаратуру. Чаму ж праз шмат гадоў у далёкай Нямецчыне ён раптам звярнуўся да „нялюбых” тэкстаў, вырашаў іх уважліва перачытаць, дапоўніўшы школьную праграму універсітэцкай, і падзяліцца сваімі ўражаннямі спачатку са слухачамі „Радыё Свабоды”, а потым і з чытачамі? Свой учынак Бахарэвіч глумачыць як збегам жыццёвых абставінаў („ад беларускай клясыкі, як ад торбы і турмы, нікому нельга заракацца”), так і свядомым жаданнем вывесці беларускую літаратуру з родных засценкаў на шырокі еўрапейскі прастор, даць ёй бязлітасную, справядлівую ацэнку па вышэйшым, гамбургскім рахунку: „Да свайго прынята ставіцца больш паблагліва, чым да чужога – нібыта свойскасць здольная кампэнсаваць сабой хібы і пустаслоўі. *Гамбургскі рахунак* – гэта кніга-спадзеў, спадзеў на тое, што беларуская літаратура заслугоўвае больш строгага погляду. Гэта абсалютна прыватная спроба зазірнуць на яе, пазбавіўшыся прыцяжэння той школьнай дошкі, стоячы каля якой мы ўсё яшчэ намацаем у падсвядомасці пазычаную ў кагосьці шпартгалку павагі”.

Без павагі і аглядкі на аўтарытэты, але з патаемнай любоўю – вось квінтэсэнцыя бахарэвічаўскага падыходу да беларускай літаратуры. Пры чым, у некаторых эсэ любоў гэтая настолькі патаемная, што ёсць небяспека прыняць яе за нянавісць: як слушна заўважылі тыя ж Вайль з Генісам, чытачы схільныя ўспрымаюць любую крытыку ў адрас айчынных класікаў як абразу Радзімы. Папрокі ў знявазе класікаў і Бацькаўшчыны неаднаразова даводзілася чуць і Бахарэвічу, асабліва дасталося яму за эсэ *Цёмнае мінулае Каяна Лунакі* пра творчасць Янкі Купалы пасля 1930-га года ды за агульны нігілізм радыёперадач пра „стаўпоў” беларускай савецкай літаратуры: Крапіву, Броўку, Куляшова ды інш. Безумоўна, многія раздзелы *Гамбургскага рахунку Бахарэвіча* можна разглядаць у кантэксце шматгадовай дыскусіі пра стаўленне да савецкай спадчыны, як інтэртэкстуальны працяг артыкулаў *Ружовы туман* Сяргея Дубаўца і *Лірыка чырвонага стагоддзя* Андрэя Вераб’я. Але крытычны, з’едлівы разгляд знакавых тэкстаў беларускага соцрэалізму – п’есы *Хто смяецца апошнім* Крапівы ці паэмы *Сцяг брыгады* Куляшова – не сведчыць пра пагарду Бахарэвіча да ўсёй беларускай літаратуры савецкага перыяду, каб пераканацца ў гэтым варта прачытаць раздзелы, прысвечаныя Міхасю Лынькову, Івану Мележу, Максіму Танку, Пімену Панчанку, а тым больш раздзелы, прысвечаныя ахвярам сталінскіх рэпрэсіяў: Уладзіміру Жылку, Уладзіміру Дубоўку, Лукушу Калюгу, Паўлюку Шукайлу, Андрэю Мрыю. Безумоўна, аўтару ўласцівы здаровы антысаветызм, ён не прымае твораў, прасякнутых камуністычнай ідэалогіяй, але наіўны нацыяналізм таксама яму чужы, эстэтычны крытэрыў у ацэнцы твора для яго важнейшы за ідэалагічны. „Нігіліст” і „антысаветчык” Бахарэвіч захапляецца

майстэрствам ранніх апавяданняў камуніста Міхася Лынькова, а вось мастацкую каштоўнасць рамана Кастуся Акулы *Змагарныя дарогі* ацэньвае досыць строга: „[...] Ад тыповай савецкай прозы «пра вайну і немцаў» гэтая кніга Дарог і Змаганьня адрозніваецца хіба знакам, а ня сутнасьцю. *Дарогі* – гэта твор выразна антысавецкі, а з антысавецызмам у літаратуры наядаешся гэтаксама хутка, як і ўзромы савецкага мастацтва. Рэч у эстэтыцы – а яна ў *Змагарных дарогах* прыкладна такая самая, як і ў савецкіх аўтараў”.

Не прымаючы ідэалогію ў літаратурным творы, аўтар *Гамбургскага рахунку...* імкнецца і ўспрыманне літаратурнага твора вызваліць ад ідэалогіі, ад навязаных школьным дыскурсам простых схемаў і стэрэатыпаў, прапануе перагледзіць усталяваную іерархію каштоўнасцяў. Мішэнямі Бахарэвіча з’яўляюцца не самі пісьменнікі, а іх „забранзавелыя помнікі”, сціплы нацыянальны пантэон „багоў” і вераванняў. Пры чым Бахарэвіч не змагаецца супраць гэтых багоў і вераванняў, ён толькі хоча забраць іх з-пад улады жрацоў-літаратуразнаўцаў і аддаць простым вернікам-чытачам. Па-просту кажучы, прапануе не *вывучаць*, а *чытаць* беларускую літаратуру. І падае прыклад, як гэта рабіць, якую „магію” ужыць, каб зашмальцаваны ў школьным і ўніверсітэцкім ужытку твор зрабіўся жывым, блізкім і, галоўнае, цікавым.

Магічныя метады, якія выкарыстоўвае аўтар *Гамбургскага рахунку...* для „ажыўлення” белліту палягаюць на перанясенні творчасці таго ці іншага беларускага пісьменніка ў кантэкст: 1) сусветнай літаратуры 2) постмадэрновай сучаснасці 3) біяграфіі і эстэтычных уяўленняў А. Бахарэвіча.

Такім чынам *Авантуры майго жыцця* Саламеі Пільштыновай Русецкай чытаюцца пад уражаннем ад кнігі Архана Памука пра Стамбул, у вершы Паўлюка Багрыма *Зайграй, зайграй, хлопча малы* нечакана адшукваюцца паралелі з раманам *Бляшаны бубен* Гюнтэра Граса, развагі пра паэму *Тарас на Парнасе* падмацоўваюцца цытатамі з эсэ Олдаса Хакслі, *Пінская шляхта* Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча супрацьстаўляецца з *Пэр Гюнтам* Генрыка Ібсэна, *Гутарка Данілы са Сцяпанам* успрымаецца як дыялог Эстрагона і Уладзімера з п’есы Самюэля Бэкета *У чаканні Гадо* і г.д.

Некалі Міхаіл Бахцін слухна заўважыў, што дзве цытаты з розных твораў пастаўленыя побач уступаюць паміж сабой у культурны дыялог і ўтвараюць новы сэнс. Парадаксальнае і не заўсёды карэктнае з навуковага пункту гледжання супастаўленне хрэстаматыйных твораў беларускай літаратуры з сусветнай класікай дазваляе, аднак, аўтару *Гамбургскага рахунку...* паказаць гэтыя творы ў нечаканым ракурсе, дапамагае заўважыць сапраўды цікавыя паралелі, адзначыць універсальныя рысы. Вось жа герой верша Паўлюка Багрыма, адпраўлены ў царскае войска, шкадуе, што ў дзяцінстве на яго не сеў кажан, „каб я большы не падрас ды ад бацькавых калёс”, а ягоны равеснік, нямецкі хлопчык Оскар адмаўляецца расці, каб не быць прызваны ў фашысцкую армію. Сусвет герояў *Пінскай шляхты* аказваецца надзвычай герметычным і самадастатковым, калі параўноўваць яго з неабсяжным і трагічным сусветам вандроўніка Пэр Гюнта.

Разважлівая гутарка двух беларускіх сялян пра царскую рэформу 1861 г. гучыць як філасофскі дыялог з драмы абсурду, калі вырваць яе з гістарычных рэалій і ўспрымаць з перспектывы сённяшняга часу.

З перспектывы сённяшняга часу, з улікам досведу сучаснага чалавека разглядаюцца ў *Гамбургскім рахунку* [...] і іншыя творы беларускай літаратуры, пра што сігналізуюць ужо назвы асобных эсэ: *Кіно 1866 году*, *Бог не роўна delete*, *Сумны крошынскі джаз*, *Курсіў чарнакніжніка*, *Нязносная зычнасць шыпячых*, *Ашале-лы ў пакоі сьмеху*, *Канец сэрцялу* і інш. Свядомая мадэрнізацыя выбраных для чытання твораў адбываецца як на сэнсавым ўзроўні, так і на моўным. „Паэму *Тарас на Парнасе* з поўным правам можна лічыць першым псыхадэлічным творам беларускай літаратуры”, – смела сцвярджае Бахарэвіч і інтэрпрэтуе аповяд Тараса пра падарожжа на Парнас як вынік доўгага знаходжання палясоўшчыка на макавым полі. Аўтар *Гамбургскага рахунку*... звяртае ўвагу на тую дзіўную акалічнасць, што ўсіх класікаў рускай літаратуры прасты селянін Тарас ведае ў твар і задае аўтару *Тараса на Парнасе* слушнае пытанне: „Наўрад ці клясыкі насілі бэджы з імёнамі. Па тэлевізары ён іх бачыў, ці што?”

Багушэвічаўскага Аліндарку Бахарэвіч называе першым беларускім тэарэстам і прыходзіць да сумнай высновы: „Паэмаю ў прозе *Кепска будзе* Багушэвіч запачаткаваў у новай беларускай літаратуры жанр „турэмнага дзёньніка”. На жаль, дагэтуль актуальны – бо „нявінных памежы нас шмат”, расейскія сьледчыя ў кабінетах калышуць нагамі, выбіваючы зь беларусаў беларускі дух [...]”. Аўтар *Гамбургскім рахунку*... не згодны лічыць п’есу Кандрата Крапівы *Хто смяецца апошнім?* замаскаваным памфлетам супраць сталінізму, як гэта прапануюць школьныя і універсітэцкія падручнікі, а калі гіпатэтычна прымае такі пункт гледжання – іранічна інтэрпрэтуе вобраз Гарлахвацкага як адзінага станоўчага героя п’есы, удзельніка антысавецкага падполля, змагага супраць камунізму ва Украіне і Беларусі.

Мадэрнізацыя літаратурных твораў прыводзіць да зацірання іх генатыповых рысаў і прыкметаў эпохі, у значнай ступені дэфармуе іх першапачатковы сэнс, але затое максімальна набліжае да сучаснага чытача, робіць актуальным і зразумелым у сённяшніх грамадска-палітычных і культурных рэаліях, а менавіта такую мэту ставіў сабе аўтар *Гамбургскага рахунку*..., рызыкуючы пакрыўдзіць шматлікіх даследчыкаў беларускай літаратуры, якія старанна ўзнаўляюць культурна-гістарычны кантэкст узнікнення таго ці іншага шэдэўра і аналізуюць яго ідэйна-мастацкі змест ў эстэтычнай сістэме той эпохі, калі ён быў напісаны. Зрэшты, рызыка пакрыўдзіць і абразіць была калі не свядомая, то ўсвядомленая аўтарам *Гамбургскага рахунку*..., пра што сведчаць наступныя пасажы: „[...] пінскай местачковай шляхце хацелася выпіць і пабіцца, а менскай навуковай шляхце хочацца займаць свайго шэкспіра, хай і ў такі дзіўны спосаб”; „[...] беларускія савецкія літаратары, збольшага вясковыя мужычкі, якія некалі паўцякалі ад абавязковых калгасных працадзён у літаратуру”; „[...] караткевіча сёння надышоў час абараняць. Ад таго тупога і карыкатурнага ў сваім бяссьцілі калгаснага нацыяналізму, нібыта апазыцыйнага, але насамрэч цалкам арганічна

ўпісанага ў сыстэму [...] Абараняць ад дзяржавы. Антыбеларускай дзяржавы, якой ну ніяк не пасуе гісторыя паводле Караткевіча і літаратура паводле яго не пасуе таксама. [...] Абараняць Караткевіча трэба і ад літаратуразнаўцаў”.

Падобныя выказванні – часам слушныя, часам смешныя – вынік не толькі поглядаў аўтара, але і агульнага правакацыйна-іранічнага стылю кнігі. *Гамбургскі рахунак...* – гэта не дысертацыйнае даследаванне, дзе ўсё выверана, дакладна, аргументавана, напісана з аглядак на патэнцыяльных рэцэнзентаў і ВАК, а вольныя разважанні пра беларускую літаратуру вольнага ад усіх пісьменніцкіх саюзаў літаратара, які жыве ў „вольным ганзейскім горадзе Гамбургу”. Таму на старонках кнігі сустракаецца шмат трапных заўваг і бліскучых параўнанняў, але няма і легкадумных выказванняў, неабавязковых разважанняў у стылі „Остапа понесло”. Калі прадоўжыць аналогіі са стральбой па мішэнях, можна заўважыць, што ў Бахарэвіча выстралы ў „дзясятку” чаргуюцца з прыкрымі промахамі: як на ўзроўні асобных выказванняў, так і на ўзроўні цэлых эсэ.

Сімптаматычна, што найменш цікавымі і запамінальнымі атрымаліся ў *Гамбургскім рахунку...* якраз эсэ з адназначна станоўчымі героямі, якімі аўтар захапляецца: пра Міколу Гусоўскага, Максіма Багдановіча, Ларысу Геніюш, Уладзіміра Караткевіча. Варта пачытаць гэтыя раздзелы тым, хто абвінавачвае Бахарэвіча ў нелюбові і непавазе да беларускай літаратуры, паслухаць, напрыклад, як апантана абараняе ён вершы Ларысы Геніюш ад нападак ананімнага маладзёна, прыхільніка строга эстэтычнай ацэнкі літаратурных твораў. Высновы „нігіліста” Бахарэвіча дакладна паўтараюць высновы беларускіх літаратуразнаўцаў: Гусоўскі адкрыў Беларусь для Еўропы, Багдановіч адкрыў паэзію для беларусаў, Геніюш пацвердзіла сваю паэзію уласным лёсам, Караткевіч адкрыў Беларусь беларусам. У гэтых раздзелах раз-пораз ужываецца нават слова „павага”, якога так рашуча выракаўся аўтар у прадмове да кнігі. У эсэ пра Ларысу Геніюш чытаем: „Таму майма павагу і ўдзячнасць”. З эсэ пра Уладзіміра Караткевіча: „Захапленне сьшло, а дакладней яго перадаеш іншым, тым, хто мае патрэбу, гэта такая адмысловая бедаруская эстафета. Павага засталася”.

Што ж, адмоўныя персанажы атрымліваюцца ў драматургаў больш каларытнымі, чым станоўчыя, ды і акцёрам на сцэне іх потым граць цікавей. Правакацыйна-іранічны стыль, „сцёбная” манера выкладу матэрыялу больш пасуюць фармату радыёперадач і галоўнай ідэі *Гамбургскага рахунку* – ажывіць „музейныя” тэксты, ачысціць ад хрэстаматыйнага глянцу, адабраць у моладзі „шпаргалку павагі” і навучыць чытаць родную літаратуру з цікавасцю і задавальненнем. З іншага боку, стыль – гэта працяг чалавека, як казаў Бюфон, а Бахарэвіча наўрад ці можна лічыць узнёслым рамантыкам і безаглядным аптымістам – ні ў жыцці, ні ў літаратуры. У эсэ *Шэрае на жоўтым* ён піша: „Вячаслава Адамчыка называюць ледзьве не галоўным мізантропам і пэсымістам у беларускай літаратуры. Быццам сапраўднага пісьменніка можна гэтым абразіць”. Вядома, нельга. Ні Вячаслава Адамчыка, ні Альгерда Бахарэвіча.

Таму з чытачоў, каму прысутнасць аўтара на кожнай старонцы кнігі не падабаецца – лепш адразу адкласці *Гамбургскі рахунак Бахарэвіча*. Бо, як сведчыць

ужо сама назва, яго, Бахарэвіча, у кнізе шмат, аўтабіяграфічны пачатак і суб'ектыўнасць закладзены ў канцэпцыю зборніка, з'яўляюцца свядомым прыёмам ці нават метадам.

Перад тым як расказаць чытачу пра кнігу Яна Баршчэўскага *Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях*, Бахарэвіч падробязна распавядае пра тое, у якіх акалічнасцях ён набыў першае беларускае выданне кнігі з малюнкамі Валерыя Славука (навукоўца абавязкова згадаў бы яшчэ і імя перакладчыка – Мікалая Хаўстовіча). І такая доўгая прэамбула службыць на карысць эсэ *Курсіў чарнакніжніка*, аднаму з лепшых у зборніку. Адразу ўзнікае цікавасць і сімпатыя да юнака, які аддаў апошнія грошы (дадзеныя бацькамі на рэпетытара!) на беларускую кнігу. „Кніжку я прачытаў за адну ноч, і з тае пары яна паўсюль вандруе са мной – з кватэры на кватэру, з гораду ў горад, з краіны ў краіну, з аднаго чароўнага лесу ў другі”, – з хваляваннем успамінае аўтар Бахарэвіч. Ні школьная Жаба, ні дзесяткі яе універсітэцкіх клонаў не маглі прынесці шкоду чалавеку, які меў такую чароўную кнігу: „У ёй процьма закладак, крошак ад тытуню і печыва, плямаў ад пралітай кавы і адбіткаў пальцаў, у ёй шчыруюць чэрці і русалкі, цвітуць лілеі, а на сьпіне гарыць кляймо: 1 р. 70 к. Адзін раз прачытаеш, семдзесят гадоў кажаном лётаць будзеш – вось што гэта значыць”.

У эсэ пра Наталлю Арсенневу аўтар згадвае, як ён вучыўся ў Мінскім педуніверсітэце, у эсэ пра Ларысу Геніюш – як гуляў па замку у чэшскім Вімпэрку, дзе шэсцьдзесят пяць гадоў таму ў вязніцы сядзелі Ларыса і Янка Геніюшы, у эсэ пра Янку Брыля – запознена просіць прабачэння ў памерлага класіка за свой даўні хуліганскі верш *Янка Брыль*.

Разгляд белліту праз прызму уласнай біяграфіі спалучаецца ў Бахарэвіча са свядомым суб'ектывізмам у ацэнцы таго ці іншага твора, спецыфіку чужой творчасці ён вымярае уласным пісьменніцкім досведам, у яго свае эстэтычныя ўпадабанні і свая іерархія жанраў. Аўтар эсэ пра Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, Янку Купалу, Кандрата Крапіву ў раздзеле пра Андрэя Макаёнка прызнаецца: „Некалі я пісаў ужо, што не люблю сатыру – за яе флюгернасць; сатырык заўжды вальналюб на дзяржаўнай службе. Не люблю і драматургію, з прычынаў больш асабістых: у кожнай п'есе пад касьцымі патэнцыйнага глядача гіне раман ці апавяданьне”. Паводле гэтай логікі можна не любіць і паэзію, бо яна... не развілася ў прозу.

Магчыма, падобныя заявы могуць раздражняць чытача, якога цікавіць выключна Макаёнак, а не аўтар эсэ, што драматургію не любіць, аднак пра яе піша. І ўсё ж рызыкну сцвердзіць, што менавіта выразная прысутнасць у *Гамбургскім рахунку*... асобы аўтара, сучаснага празаіка Альгерда Бахарэвіча з'яўляюцца галоўнай каштоўнасцю гэтай кнігі, а не яе эўрыстычныя, папулярызатарскія ці дыдактычныя ўласцівасці. У прынцыпе, у *Гамбургскім рахунку*... няма нічога, чаго б не ведаў прафесійны даследчык творчасці Гусоўскага, Баршчэўскага, Купалы, Караткевіча ды іншых класікаў. У прынцыпе, кожнаму прафесійнаму даследчыку бачна, што канкрэтныя веды Бахарэвіча пра таго ці іншага пісьменніка не надта глыбокія, усё трымаецца на агульнай эрудыцыі, смеласці выказванняў і бліскучым стылі

(у апошнім кампаненце прафесійныя навукоўцы бясспрэчна прайграюць аўтару *Гамбургскага рахунку...*). Але ў гэсэ *Усё цвітуць і цвітуць тыя макі...* я шукаю не новыя факты пра паэму *Тарас на Парнасе*, а яе адметную інтэрпрэтацыю, дадзеную сучасным беларускім літаратарам, былым „бум-бам-літаўцам” Альгердам Бахарэвічам і міжволі параўноўваю яе з не менш арыгінальнай інтэрпрэтацый паэмы, дадзенай былым „тутэйшаўцам” Пятром Васючэнкам у эсэ *Вочы палясоўшчыка* (П. Васючэнка, *Ад тэксту да хранатопы. Артыкулы, эсэ, пятрогліфы*, Мінск 2009, с. 77–80). Чытаючы эсэ *Бог ня роўна delate*, мне цікава суаднесці бахарэвічаўскае разуменне паэзіі Францішка Багушэвіча з думкамі Алеся Разанава, выкладзенымі ў нататках *Скрыжаванне Францішка Багушэвіча* (А. Разанаў, *3 апокрыфа ў канон. Гутаркі, выступленні, нататкі*, Мінск 2010, с. 7–13). А самыя цікавыя раздзелы *Гамбургскага рахунку Бахарэвіча* – тыя, дзе аўтар раману *Сарока на шыбеніцы* і *Шабаны* ўважліва чытае і на дзіва далікатна каментуе прозу Змітрака Бядулі, Максіма Гарэцкага, Лукаша Калюгі, Міхася Лынькова, Івана Мележа, Івана Чыгрынава, Вячаслава Адамчыка. Гэтыя раздзелы варта прачытаць не толькі няшчасным школьнікам і студэнтам, пакрыўджаным Жабай, але і прафесійным літаратуразнаўцам, даследчыкам нарталогіі і стылістыкі айчыннай прозы.

Калі я чую альбо чытаю негатыўныя, часам вельмі эмацыянальныя, водгукі на новую кнігу Бахарэвіча, у маёй памяці паўстае вобраз вечаровага Гамбурга. Я вяртаюся з Ольдэнбурга, дзе чытаў лекцыі пра беларускую літаратуру нямецкім студэнтам, у Люблін, дзе буду расказваць пра яе студэнтам польскім, наш аўтобус няспешна паўзе доўгімі вулкамі, я гляджу на асветленыя вокны і думаю, што ў адным з іх можна пабачыць дзіўнага чалавека Альгерда Бахарэвіча, які ў XXI стагоддзі ў цэнтры Еўропы ўважліва чытае творы Багушэвіча, Лучыны, Купалы, Коласа, Бядулі, Гаруна. І яшчэ я думаю, што калі нехта з маіх цяперашніх студэнтаў напіша кнігу, падобную да *Гамбургскага рахунку...* я, як выкладчык, буду задаволены.

Сяргей Кавалёў

Nina Barszczewska, Mirosław Jankowiak, *Dialektologia białoruska*, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy Instytutu Slawistyki PAN, Warszawa 2012, 308 s.

Monografia *Dialektologia białoruska* jest napisana przez doświadczoną i uznaną białorusienistkę Ninę Barszczewską i jej młodszego koleżę, który również dał się już poznać jako wnikliwy badacz białoruszczyzny, Mirosława Jankowiaka. Rozprawa jako efekt trzyletniego projektu badawczego (2009–2012), finansowanego przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, została przygotowana w Instytucie Slawistyki PAN. Do druku opiniowały ją kompetentne i doświadczone badaczki – Iryda Grek-Pabisowa z Instytutu Slawistyki PAN, Elżbieta Smułkowa, związana ostatnio z Instytutem Badań Interdyscyplinarnych „Artes Liberales” UW, oraz Iryna Budźko z Instytutu Języka i Literatury

NAN Białorusi. Jest to pierwsza tego typu praca z dziedziny dialektologii białoruskiej wydana w języku obcym (ss. 221). Planowana jest także wersja angielskojęzyczna.²

Wielką zaletą opracowania jest to, że opisuje gwary białoruskie w ujęciu synchronicznym i diachronicznym. Nina Barszczewska podjęła pracę nad rozdziałem II *Gwary białoruskie jako odzwierciedlenie osadnictwa plemion białoruskich oraz procesów migracyjnych Słowian i Bałtów*, rozdziałem III *Z historii badań dialektów białoruskich*, rozdziałem VI *Nowe tendencje w gwarach białoruskich* oraz rozdziałem VII *Udział dialektów białoruskich w kształtowaniu się i rozwoju współczesnego języka białoruskiego*, a także *Zakończeniem*. Rozdział I *Wprowadzenie do dialektologii*, rozdział IV *Gwary białoruskie na terytorium Białorusi* i rozdział V *Gwary białoruskie poza granicami Białorusi* zostały przygotowane przez Mirosława Jankowiaka, który sporządził także *Słowniczek terminów* oraz opracował *Teksty gwarowe*.

Wprowadzenie do dialektologii oparte zostało na bardzo bogatej literaturze przedmiotu. Wartościowe wydaje się omówienie podstawowych pojęć dialektologicznych w oparciu nie tylko o tradycyjne, ale również i nowsze osiągnięcia w tej dziedzinie językoznawstwa (m.in. C. Fergusona, U. Weinreicha, E. Smułkowej).³ Omówione zostały takie terminy, jak: idiolekty, gwary przejściowe, gwary mieszane, kontakt językowy, dyglosja, bilingwizm (bilingwizm i dyglosja, bilingwizm bez dyglosji oraz dyglosja bez bilingwizmu), język prymarny (sekundarny).⁴ Każdy, kto podjął próbę analizy zebranych na Białorusi tekstów gwarowych (białoruskich, polskich, litewskich, „mieszanych”), zdaje sobie sprawę z tego, jak bardzo te pojęcia są ważne w tak złożonej sytuacji komunikatywnej. W tym kontekście warto byłoby umieścić także język ojczysty (macierzysty), który na Białorusi nie zawsze oznacza język prymarny, nacechowany jest emocjonalnie i symbolicznie, bywa deklarowany jako życzenie (chęć, by tak było), a nie fakt realny, co wprowadza w zakłopotanie nawet doświadczonych badaczy przy analizie danych ze spisów ludności, danych ankietowych czy nawet refleksji mieszkańców Białorusi.

Poruszono temat tzw. *trasianki* jako mieszanki języka białoruskiego i rosyjskiego (s. 19), odpowiednik ukraiński – *surżyk*. Brak odpowiednich badań sprawia, że jest ona pojmowana jako „łączenie rosyjskiej leksyki i białoruskiej fonetyki”, jednak zapomina się o niemniej ważnych morfologii i składni, również składających się na istotę zjawiska. Nie jest to problem dostatecznie zbadany, mimo znacznego zainteresowania tym zjawiskiem w językoznawstwie białoruskim⁵ i za granicą.⁶

² А. Ціхаміраў, *Польскія беларусісты выдалі манаграфію „Беларуская дыялекталогія”*, <http://nn.by/?c=ar&i=103719> [logowanie 13.06.2013].

³ Por. chociażby podrozdział 1.2. *Podstawowe terminy z zakresu dialektologii* omawianej monografii oraz podrozdział 1.7. *Асноўныя паняцці дыялекталогіі* w opracowaniu: А. А. Крывіцкі, *Дыялекталогія беларускай мовы*, Мінск 2003.

⁴ Słowniczek terminów na końcu pracy wyjaśnia podstawowe terminy z zakresu fonologii.

⁵ M.in. prace N. Mieczkowskiej, H. Cychuna, A. Łukaszkańca itd.

⁶ Chociażby projekt „Die Trasianka in Weißrussland – eine „Mischvarietät“ als Produkt des weißrussisch-russischen Sprachkontakts” (2008–2011, Oldenburg, Niemcy), pod kierunkiem G. Hentschel, por.: Т. Рамза, *Беларускае гутарковае маўленне: сучасны стан*, Мінск 2011, с. 12–14.

Nie znajdujemy w recenzowanej książce zbyt wielu informacji o polszczyźnie północnokresowej, nie jest ona bowiem centralną kwestią tego opracowania. Na terenach należących do II Rzeczypospolitej po polsku mówiły warstwy wyższe oraz samoczynnie polonizujące się miejscowe warstwy niższe. Natomiast ludność napływowa, głównie chłopska, na wschodzie dzisiejszej Białorusi raczej językowo asymilowała się (białorusizowała), pozostając przy kulturze polskiej.

Co się tyczy Kojdanowa (późniejszy Dzierżyńsk), to jest położony nie na wschodzie Białorusi (por. s. 20), tylko w centrum kraju, ok. 30 km od Mińska. A utworzenie drugiego autonomicznego rejonu polskiego (Dzierżyńszczyzny) raczej nie wiązało się z dużą liczbą ludności mówiącej po polsku i jej potrzebami, tylko było tworem politycznym, mającym na celu ideologizację miejscowej ludności, a nie szerzenie polszczyzny. Najważniejszą przyczyną utworzenia na tym terenie polskiego rejonu autonomicznego było to, że jako przygraniczny, „połączony mnóstwem widocznych i niewidocznych związków z sąsiednią Polską, mógł oczywiście mieć na jej ludność większy wpływ ideologiczny niż rejon leżący z dala od granicy”.⁷ Zasadniczym celem utworzenia tej jednostki było więc „posłużenie się językiem polskim, kulturą polską i całą tą autonomii w wydaniu sowieckim dla skomunizowania Polaków i wychowania kadr polskich Bolszewików, którzy poniosą rewolucję do Polski, obalą tamtejszą władzę i sami obejmą rządy”.⁸

Na szczególną uwagę zasługuje rozdział poświęcony metodologii badań gwarowych (*Metodologia badań gwarowych*). Rozdział ten opracowano kompetentnie i wnikliwie, a zawarte w nim postulaty kierowane są zarówno do doświadczonych, jak i początkujących badaczy gwar. Autor rozdziału postuluje odejście od tradycyjnych kwestionariuszy na korzyść swobodnych rozmów z informatorami. Udziela badaczom gwar wielu cennych rad, wynikających zapewne z własnego doświadczenia w pracy terenowej. Autor zwraca m.in. uwagę na to, jak odpowiednio przygotować się do wywiadu z rozmówcami, zaznacza, że nieodzowne w badaniach terenowych jest darzenie szacunkiem informatorów oraz nieingerowanie w ich świat, jeżeli nie wyrażają na to zgody.

W czytelny sposób została opracowana transkrypcja i sposób zapisu tekstów gwarowych (s. 31–32). Teksty gwarowe zapisano transkrypcją fonetyczną stosowaną w polskiej dialektologii, uzupełniono ją o kilka znaków służących do oddania fonemów białoruskich niewystępujących w gwarach polskich.

W rozdziale II, wykorzystując mało dostępną na Białorusi literaturę wydaną m.in. w Pradze, Nowym Jorku oraz na terenie Polski, prześledzono procesy osadnicze plemion wschodniosłowiańskich oraz ich wspólne migracje z Bałtami. „Przed Słowianami terytorium obecnej Białorusi zamieszkałe było przez Bałtów” (s. 40). „W ciągu drugiej połowy I tysiąclecia n.e. Słowianie zajęli prawie całe terytorium Białorusi,

⁷ M. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, Warszawa–Wrocław 1991, s. 132.

⁸ *Za wschodnią granicą 1917–1993. O Polakach i Kościele w dawnym ZSRR z Romanem Dzwonkowskim SAC rozmawia Jan Pałyga SAC*, Warszawa 1993, s. 138.

stopniowo asymilując ludność bałtycką” (s. 42), „jednocześnie znajdując się pod wpływem substratu bałtyckiego. Podział na dialekty północno-wschodni i południowo-zachodni oraz na Białą i Czarną Ruś pokazuje różnicę między plemionami wschodnio- i zachodnio-bałtyckimi” (s. 44–45, za L. Bednarczukiem). Podkreślając odrębności językowe dwóch największych plemion, co stanowi o odrębności językowej dwóch podstawowych dialektów białoruskich: Krywicze – dialekt północno-wschodni, Dregowicze – dialekt południowo-zachodni, autorka zauważa, że „granice etnograficzno-językowe ulegały zmianom w zależności od procesów asymilacyjnych występujących na terenach zamieszkałych przez plemiona Dregowiczów, Drewlan, Krywiczów, Polepszuków, Siewierza i Wiatyczów” (s. 35). Zjednoczenie plemion białoruskich oraz powstanie wspólnego dla nich języka (ruskiego = starobiałoruskiego) odbyło się w okresie WKL.

W dalszej części rozdziału autorka opisuje powstanie wspólnoty komunikatywnej WKL oraz przedstawia jej istotę, m.in. wspólny zasób leksykalny, podobne systemy nazewnictwa, substytucje fonetyczne, innowacje gramatyczne (s. 43–44).

W następnej kolejności omówiono językowe wpływy bałto-słowiańskie, w szczególności: polonizmy w języku białoruskim, białoruszycyzmy w polszczyźnie północnokresowej, bałtyzmy w języku białoruskim, białoruszycyzmy w języku litewskim, chociaż opracowano je nie zawsze konsekwentnie, co poniekąd wiąże się z nierównomiernością opracowania wzajemnych wpływów językowych na pograniczu polsko-białorusko-litewskim.

Rozdział II zamyka określenie białoruskich granic etnograficznych i językowych w oparciu o dotychczasowe opracowania. Zwraca się uwagę na sięganie kultury i języka białoruskiego poza granice państwa, por. ziemie pskowskie, smoleńskie, briańskie. O ziemiach brzeskiej i pińskiej mówi się jako o terenach mających „ukraińskie wpływy językowe” (s. 53). Na końcu rozdziału podano również najczęściej wymieniany podział na dwa dialekty i pasmo gwar środkowobiałoruskich (autorstwa R. Awanieszowa; do niego nawiązują współcześni dialektolodzy białoruscy, np. A. Krywicki, s. 58–65). Przedstawiono też inne, mniej znane ujęcia i klasyfikacje gwar białoruskich, m.in. podział na trzy narzecza: wschodnie, zachodnie i południowe (w ujęciu W. Dała, s. 55–56) lub podział na dialekty: północno-wschodni, południowo-zachodni, wileńsko-oszmiański oraz środkowy (wyodrębnione przez Jana Stankiewicza, s. 57–58).

Rozdział III otwiera bardzo ważna informacja dotycząca pochodzenia dialektów wschodniosłowiańskich, której nie zawierają dotychczasowe opracowania z zakresu dialektologii białoruskiej. Rozwój gwar wschodniosłowiańskich był, zwłaszcza w latach 20. XX w., i nadal jest przedmiotem dyskusji wśród językoznawców zajmujących się językami i gwarami wschodniosłowiańskimi. W szczególności nurtuje ich zagadnienie istnienia w przeszłości języka ogólnoruskiego. Przedstawiono modele podziału gwar wschodniosłowiańskich (wg A. Szachmatowa, N. Durnowo, T. Lehra-Splawńskiego i N. Trubieckiego oraz G. Shevelova). Wyniki badań P. Wexlera, J. Stankiewicza itd. odrzucają teorię o istnieniu języka ogólnoruskiego. Na podstawie omawianej literatury (głównie *Historycznej fonologii języka białoruskiego* P. Wexlera) autorka rozdziału słusznie dochodzi do stwierdzenia: „Głównym powodem powstania języków białoruskiego, ukraińskiego

i rosyjskiego było przegrupowanie, które odbyło się w dwóch strefach dialektalnych: kijowsko-poleskiej oraz połocko-riazańskiej” (s. 71). Kontynuacją tych historycznych stref dialektalnych są dialekty współczesne: północno-wschodni i południowo-zachodni.

Badania dialektologiczne na etapie etnograficznym poszerzono o publikacje mniej znane, ale bardzo istotne, zwłaszcza zainteresowania białoruską twórczością ludową w ośrodku wileńskim oraz w Królestwie Polskim. Zatrzymano się osobno na ośrodkach rosyjskich związanych z Petersburgiem i Moskwą, oddzielnie omówiono badaczy polskich oraz rosyjskich i białoruskich. Scharakteryzowano słowniki gwar białoruskich tego okresu (S. Mikuckiego, I. Nosowicza).

W drugiej połowie XIX wieku poznanie dialektów stało się najważniejszą częścią językoznawstwa. Autorzy recenzowanej książki zauważają, że w tym okresie pojawiła się odrębna dziedzina językoznawcza – dialektologia. A. Sobolewskij, jeden z twórców dialektologii rosyjskiej, w swoim *Zarysie dialektologii rosyjskiej* scharakteryzował też gwary białoruskie. Traktował je jako „odgałęzienie” dialektu wielkoruskiego. A. Potebnia o gwarach białoruskich pisał jako o gałęzi narzecza południowielkoruskiego. Na uwagę zasługuje również opis dorobku ówczesnej leksykografii. Wśród słowników warto wspomnieć *Białorusko-polsko-rosyjski słownik* J. Cichińskiego (był przygotowany do druku w 16 tomach, zachowała się tylko jedna część).

Sporo miejsca autorzy opracowania poświęcili pracy P. Rastorgujewa o peryferyjnych południowo-wschodnich gwarach białoruskich. Po czym skupiono uwagę na dorobku Jefima Karskiego, twórcy językoznawstwa białoruskiego (s. 97), mimo że traktował gwary białoruskie jako narzecze języka rosyjskiego (było to zgodne z duchem czasu). J. Karski opisał język białoruski, białoruską twórczość ludową oraz piśmiennictwo białoruskie (stare i nowe), ułożył program gromadzenia materiału dialektologicznego (s. 99).

Badania na terenie Białorusi podzielono na prowadzone na wschodzie (P. Buzuk, S. Niekraszewicz, J. Wouk-Lewanowicz, P. Rastorgujew) i zachodzie kraju (W. Kuraszkiewicz, Z. Stieber, L. Ossowski, J. Tarnacki, J. Obrębski).

W dalszej kolejności opisano eksploracje po II wojnie światowej, które zaowocowały licznymi słownikami poszczególnych gwar i dialektów oraz atlasami. Na uwagę zasługują m.in.: *Słownik gwar północno-zachodniej Białorusi* oraz *Turauski słownik* (s. 107–108), *Leksykalny atlas białoruskich gwar ludowych* (s. 110–111), *Atlas gwar północno-wschodnich obwodu brzeskiego* J. Czarniakiewicza (s. 111), *Chrestomatia do dialektologii białoruskiej. Strefa centralna* (s. 112), *Brasławszczyzna* (s. 113–115), *Pogranicza Białorusi* (s. 115–116). To jedynie wybrane przykłady prac dotyczących dialektologii białoruskiej autorów białoruskich i zagranicznych.

Podziału na dialekty dokonano w sposób bardzo przejrzysty (s. 119–125). Opisano podział tradycyjny na masywy dialektalne [(północno-wschodni i południowo-zachodni oraz pas gwar środkowo-białoruskich), a także na strefy (południowo-wschodnią, północno-zachodnią, środkową (centralną), wschodnią i zachodnią)]. W ostatnim podziale za kryterium podstawowe przyjęto słownictwo, rzadziej są uwzględniane osobliwości fonetyczne. Zestawienia w tabelach oparto głównie na *Geografii i ugrupowa-*

niu białoruskich gwar ludowych, *Atlasie dialektologicznym języka białoruskiego* oraz na opracowaniu A. Krywickiego. Nieścisłość zanotowano na s. 125; chodzi tu oczywiście o *Atlas dialektologiczny*, a nie *leksykalny*.

Dokonano także charakterystyki poszczególnych gwar białoruskich (*Charakterystyka poszczególnych gwar białoruskich* (s. 132–141). Autorzy powołują się przy tym na A. Krywickiego, choć nie do końca tak jest, bo u Krywickiego nie znajdziemy podgrupy gwar północnych (jest ona natomiast wyodrębniona np. w *Lingwistycznej geografii* pod red. R. Awaniesowa). Przy gwarach zachodniopoleskich brakuje natomiast przytoczenia dyskusji wokół przynależności gwar poleskich (zwłaszcza brzesko-pińskich), prowadzonej przez białoruskich i ukraińskich dialektologów (a i nie tylko dialektologów)⁹, którzy dotychczas nie osiągnęli w tej kwestii porozumienia. Gwary te nie są wystarczająco zbadane, a różni badacze kierują się różnymi zasadami podziału.¹⁰ Niektórzy badacze są zdania, że należy uznać odrębność narodu poleskiego i jego języka.¹¹

Skromny komentarz i pewne głosy (Karola, a nie Kazimierza Dejny!) na temat trudności określenia przynależności gwar peryferyjnych (białorusko-ukraińskich, białorusko-rosyjskich) znajdziemy dopiero na s. 196 przy *Nowych metodach badania gwar białoruskich*. Dialektolodzy polscy niejednokrotnie wypowiadali się w kwestii gwar poleskich (brzesko-pińskich), m.in. W. Kuraszkiewicz, L. Ossowski, S. Glinka, E. Smułkowska, M. Kondratiuk, K. Dejna, M. Sajewicz, ostatni dwaj twierdząc, jak wydaje się słusznie, że są to gwary ukraińskie.¹² Nawiasem mówiąc na mapie J. Karskiego z 1903 r. te gwary też nie są określone jako białoruskie. W zakończeniu autorzy również nie piszą o tym, że w granicach państwa białoruskiego funkcjonują gwary ukraińskie, choć o wyjściu gwar białoruskich poza granice państwowe sygnalizują, m.in. Wileńszczyzna, Smoleńszczyzna, północna Czernihowszczyzna (s. 222, 223).

⁹ Por. m.in.: Ф. Д. Клімчук, *Гаворкі заходняга Палесся. Фанетычны нарыс*, Мінск 1983, тэры с. 38–39; Ф. Клімчук, *Этнічная структура населяння Брэстскай вобласці (к вопросу о „скрытых” этносах)*, „Берестейський край”, апрель 1996 г., <http://brama.brestregion.com/pomer12-13/artic03.shtml> [logowanie: 09.09.2013]; Тарас Марусик, *Українці Берестейщини: минуле і сучасне*. „Радио Свобода”, 15.10.2003, http://www.novamova.com.ua/htm/marusyk/marusyk_7.htm. [logowanie: 24.01.2013]; G. Kuprianowicz, *Українське одродження на Полісся Заходнім (Зіемі Брэскай)*, „Над Бугом і Нарвою – українські часопис Підляшшя”, s. 14, http://nadbuhom.pl/art_2395.html [logowanie: 09.09.2013].

¹⁰ Г. Бідэр, *Моўная сітуацыя на Заходнім Палессі*, [w:] *Язык и социум. Материалы III Международной научной конференции*, Минск 1998, Минск 2000, с. 26–32.

¹¹ Г. Цыхун, *Пра заходнепалескую літаратурную мікрамову (праект М. Шэляговіча)*, http://languages.miensk.com/Lang_Eu_As_Af/Indoeuropean/Westpalesian/projekt_sheliah.htm [logowanie 11.09.2013].

¹² K. Dejna, *Jezykowa przynależność gwar brzesko-pińskich*, [w:] *Jezyki i literatury wschodniosłowiańskie. Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej*, Łódź 14–15 czerwca 1976, s. 13–20; M. Sajewicz, *O ustalaniu przynależności językowej gwar peryferyjnych (na przykładzie gwar poleskich)*, [w:] *Gwary mieszane i przejściowe na terenach słowiańskich*, „Rozprawy Slawistyczne” 6, 1993, s. 255–263; M. Sajewicz, *Nasza towa prosta, czyli o białorusko-ukraińskiej granicy językowej na Białostocczyźnie*, „Над Бугом і Нарвою – українські часопис Підляшшя” 1992, 3 (4), s. 15–19; idem, *O białorusko-ukraińskiej granicy językowej na Białostocczyźnie*, „Rozprawy Slawistyczne” 12, 1997, s. 91–105.

W monografii określenie „gwary poleskie ukraińskiego charakteru” wystąpiło niejeden raz (s. 19, 120–122, 137), jednak nie jest ono opatrzone żadnym komentarzem. Na s. 141 podano natomiast klasyfikację dialektów i gwar wg A. A. Krywickiego, i tu gwary zachodniopoleskie umieszczono w obrębie dialektów białoruskich.

Z kolei specyfice gwar białoruskich na Białostocczyźnie poświęcono dużo więcej miejsca (s. 152–156), a w gruncie rzeczy chodzi o ten sam problem, mianowicie o przynależność gwar północnopodlaskich (białostockich) oraz o białorusko-ukraińską granicę językową, tylko na innym terenie. Kwestia białorusko-ukraińskiej granicy na Białostocczyźnie także nie została jednoznacznie rozstrzygnięta i budzi dotychczas wiele kontrowersji. Różni badacze w różny sposób wyznaczają tę granicę, np. E. Smułkowa określa zasięg gwar przejściowych białorusko-ukraińskich, a Michał Sajewicz¹³ wyznacza ostrą granicę między gwarami białoruskimi i ukraińskimi, m.in. na podstawie badań W. Kuraszkiewicza.¹⁴ Kwestia granicy białorusko-ukraińskiej może być rozwiązana, jeżeli będą jasno i ściśle określone kryteria klasyfikacyjne, o tym pisze K. Dejna¹⁵ oraz H. Cychun (za P. Buzukiem).¹⁶ Poza tym H. Cychun stwierdza, że podejście do tych gwar powinno być kompleksowe, że ważne tu są tak samo stare cechy innowacyjne, liczba cech wspólnych z białoruskim / ukraińskim, jak i uwarunkowania polityczne, ekonomiczne, historyczne oraz ekstralingwistyczne.

„Obecnie dialektolodzy białoruscy ograniczają się do badania gwar w obrębie granic państwowych, nie odwołując się do pogranicza białorusko-rosyjskiego” – konstatuje się w monografii. Autorka słusznie wypowiada się (za H. Cychunem), że nie można podawać w wątpliwość białoruskiej podstawy w gwarach południowopolskich, zachodniosmołęńskich i zachodniobriańskich, łączy je wiele cech nieobecnych w gwarach rosyjskich (s. 109).

Interesujące wydają się nowsze tendencje językowe w gwarach białoruskich (rozdział VI), zaobserwowane przez autorów w procesie porównania wyników badań z lat 60. XX w. i z przełomu XX i XXI wieku. Zwrócono także uwagę na zmiany w gwarach na pograniczach Białorusi oraz na współczesne metody badań gwar białoruskich, np. eksploracje interdyscyplinarne prowadzone przez zespół E. Smułkowej pokazały nowe możliwości badawcze.

Rozdział VII *Udział dialektów białoruskich w kształtowaniu się i rozwoju współczesnego języka białoruskiego* jest niezbędny, by lepiej poznać historię białoruskiego języka literackiego (ogólnonarodowego). Informuje on nie tylko o piśmiennictwie białoruskim XIX i pierwszej połowy XX wieku, ale także określa tendencje rozwoju języka białoruskiego w czasach najnowszych, czyli na przełomie XX i XXI wieku.

¹³ M. Sajewicz, *Nasza mowa prosta...*, s. 15–19; M. Sajewicz, *O białorusko-ukraińskiej granicy językowej...*, s. 101, 103.

¹⁴ W. Kuraszkiewicz, *Tendencje białoruskie i ukraińskie w gwarach okolic Puszczy białowieskiej*, „Acta Baltico-Slavica” I, 1964, s. 247–257 i n., mapa s. 248.

¹⁵ K. Dejna, *op. cit.*, s. 19.

¹⁶ Г. Цыхун, *op. cit.*

Rozdział IX zawiera mapy, ogółem 25. Ilustrują one zmiany społeczno-historyczne, zasięg gwar białoruskich według poszczególnych językoznawców, podziały dialektów na grupy oraz strefy dialektalne. Jedna mapka prezentuje granicę językową dialektów Białostoczczyzny. Inne przedstawiają poszczególne cechy fonetyczne konkretnych części mowy (rzeczownika, czasownika, przymiotnika i zaimka), niektóre konstrukcje syntaktyczne oraz izoleksy wybranego słownictwa. Autorzy ubolewają nad tym, że nie są to mapy sporządzone na podstawie danych najnowszych. Zbadanie na taką skalę gwar białoruskich współcześnie wymagałoby pracy wielu badaczy. Nie są to też mapy autorskie, wykonano je bowiem na podstawie *Atlasu dialektologicznego języka białoruskiego* (1963) oraz *Lingwistycznej geografii i ugrupowania gwar białoruskich* (1969). Mimo to umieszczenie map w monografii jest bardzo korzystne, ponieważ są to pozycje obecnie w Polsce trudno dostępne.

Opracowanie zawiera również wybór tekstów gwarowych z różnych terenów Białorusi, a także z Białostoczczyzny (Polska), Wileńszczyzny (Litwy), Łatgalii (Łotwa), Smoleńszczyzny, Briąńszczyzny (Rosja), Czernihowszczyzny (Ukraina).

Bibliografia literatury jest imponująca, liczy 28 stron (s. 269–296).

W *Zakończeniu* uzasadniono cele monografii. Autorom zależało na tym, by było to opracowanie kompleksowe, oparte zarówno na znanych i szeroko cytowanych pracach, jak i na najnowszych osiągnięciach dialektologów (głównie białorusistów). Wydaje się, że zamierzenie zostało zrealizowane.

Zaletą recenzowanego opracowania jest odmienne przedstawienie wielu zagadnień w porównaniu z dotychczasowymi opracowaniami białoruskimi. W *Dialektologii białoruskiej* doceniono także duży wkład, jaki wnieśli polscy dialektolodzy w badania gwar białoruskich na terenie Polski, Białorusi, Łotwy, Litwy i Rosji.

W *Zakończeniu* podkreślono, że gwary białoruskie mimo dziesiątków lat wpływów obcych „przetwały, nieznacznie tylko zmieniając swój charakter na poziomie struktury” (s. 222). Podobnie stwierdziła 12 lat temu E. Smułkowa¹⁷, pisząc: „Gwary białoruskie, mimo pewnych uświadamianych sobie przez użytkowników procesów interferencyjnych i dywergencyjnych (*nasza mowa mieszana*), zachowane są jeszcze całkiem dobrze”.¹⁸ Mówią o „pewnym fenomenie” białoruszczyzny, wartym zbadania, a podobne opracowania będą w tym niewątpliwie bardzo pomocne.

Reasumując, pragnę podkreślić, że poza granicami Białorusi ukazała się praca wyjątkowa i istotna dla językoznawstwa białoruskiego. Stanowi gruntowną rozprawę naukową, a zarazem może pełnić funkcję podręcznika akademickiego.

Jadwiga Kozłowska-Doda

¹⁷ Wyniki badań tej badaczki na Braślowszczyźnie zdają się nieco odbiegać od owego stwierdzenia, choć nie przekreślają go w całości.

¹⁸ E. Smułkowa, *Dwujęzyczność po białorusku: bilingwizm, dyglosja, czy coś innego?*, [w:] *Język a tożsamość na pograniczu kultur*, Prace Katedry Kultury Białoruskiej 1, Białystok 2000, s. 92–93, przedruk: E. Smułkowa, *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa 2002, s. 417.

А. К. Усціновіч, *Слоўнік асабовых уласных імён*, навук. рэд. А. А. Лукашанец, Літаратура і Мастацтва, Мінск 2011, 240 с.

Антропонимия бiałoruska nie została dotąd gruntownie zbadana. Doczekaliśmy się jedynie kilku kompleksowych i pogłębionych opracowań z zakresu antroponimii, dotyczących głównie imion i nazwisk бiałoruskich.

Badania nad antroponimią бiałoruską prowadził w połowie lat 60. XIX wieku M. W. Biryła, który jako pierwszy opisał w sposób kompleksowy imiona, formy patronimiczne oraz nazwiska бiałoruskie.¹⁹ Kolejną monografię badacz poświęcił strukturze бiałoruskich imion męskich.²⁰ M. W. Biryła prowadził także badania porównawcze w zakresie antroponimii słowiańskiej.²¹

Zapoczątkowane przez M. W. Biryłę badania nad antroponimią бiałoruską kontynuowali m.in. M. R. Sudnik, W. W. Szur, H. M. Miezienka i A. K. Uscinowicz.

M. R. Sudnik opublikował słownik imion бiałoruskich.²² W. Szur skoncentrował się na historii бiałoruskich nazw własnych²³ oraz scharakteryzował poszczególne typy tych nazw.²⁴ H. M. Miezienka badała m.in. typy nazwisk witebskich w XII–XIX wieku.²⁵ Podsumowaniem dotychczasowych dociekań tej badaczki w zakresie onomastyki stały się gruntowne opracowania poświęcone бiałoruskim nazwom własnym, w szczególności antroponimom.²⁶ Duże zasługi dla rozwoju badań antroponimicznych na Białorusi ma także A. K. Uscinowicz. Badaczka opracowała m.in. antroponimie regionu grodzieńskiego i brzeskiego.²⁷ Wiele prac poświęciła również nieoficjalnym formom imiennym oraz przezwiskom бiałoruskim.²⁸

¹⁹ М. В. Бірыла, *Беларуская антрапанімія. Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы*, Мінск 1966.

²⁰ М. В. Бірыла, *Беларуская антрапанімія. Структура ўласных мужчынскіх імён*, Мінск 1982.

²¹ М. В. Бірыла, *Беларускія антрапанімічныя назвы ў іх адносінах да антрапанімічных назваў іншых славянскіх моў*, Мінск 1963.

²² *Слоўнік асабовых уласных імён*, уклад. М. Р. Суднік, Мінск 2005.

²³ В. Шур, *З гісторыі ўласных імёнаў*, Мінск 1993.

²⁴ В. Шур, *Беларускія ўласныя імёны*, Мінск 1998.

²⁵ Г. Мезенка, *Віцебскія прозвішчыны тыпы XII–XIX стст.*, [у:] *Беларуская мова шляхі развіцця, кантакты, перспектывы*, „Беларусіка – Albaruthenica” 19, рэд. Г. Цыхун, Мінск 2001, с. 73–84.

²⁶ Г. М. Мезенка, *Беларуская анамастыка*, Мінск 1997; *Беларуская антрапанімія*, рэд. Г. М. Мезенка, Віцебск 2009.

²⁷ А. К. Усціновіч, *Антрапанімія Гродзеншчыны і Брэстчыны (XIV–XVIII стст)*, Мінск 1975.

²⁸ Рог. пр. А. К. Усціновіч, *Неафіцыйныя найменні ў гаворцы Навагрудскага раёна Гродзенскай вобласці*, [w:] *Systemu opomastyczne w słowiańskich gwarach mieszanuch i przejściowych*, „Rozprawy Slawistyczne” 7, red. S. Warchoła, Lublin 1993, s. 295–307; А. К. Усціновіч, *Імёны-мянушкі і родавыя найменні*, [w:] *Przezwiseka i przydomki w językach słowiańskich*, cz. 2, „Rozprawy Slawistyczne” 15, red. S. Warchoła, Lublin 1999, s. 233–238.

Bardziej popularny charakter mają natomiast słowniki imion opracowane przez I. J. Jaszki²⁹, S. Barysa³⁰ i U. A. Saroki.³¹ Do szerokiego kręgu czytelników jest również kierowane opracowanie U. Lipskiego.³²

Skromny dorobek onomastyki białoruskiej w istotny sposób wzbogaca kolejna książka A. K. Uscinowicz *Слоўнік асабовых уласных імён*, która się ukazała w 2011 roku w Mińsku.³³ Opracowany przez tę badaczkę słownik stanowi niewątpliwie najpełniejsze źródło wiedzy o imiennictwie białoruskim.

Intencją autorki słownika było uwzględnienie w miarę pełnego zasobu imion potwierdzonych na Białorusi w przeszłości i używanych współcześnie.

Recenzowany słownik uwzględnia:

- formę oficjalną imienia osobowego wraz z przyjętą transkrypcją łacińską;
- formę gramatyczną imienia;
- formę patronimiczną;
- formy imion wyekscerpowane ze źródeł historycznych (XV–XVIII w.) wraz z podaniem roku ich poświadczenia;
- formy pochodne od oficjalnych imion białoruskich;
- popularne białoruskie nazwiska odimienne;
- odpowiedniki oficjalnych imion białoruskich w wybranych językach europejskich;
- pochodzenie imienia;
- dni imienin według kalendarzy cerkiewnych i kościelnych.

Niektóre hasła słownikowe nie zawierają pełnego wykazu wariantów strukturalnych oficjalnych form imiennych. Dotyczy to w szczególności tych imion oficjalnych, od których powstały liczne i zróżnicowane strukturalnie formy wariantowe. W słowniku w takich przypadkach ograniczono się do podania jedynie najczęściej notowanych wariantów imion oficjalnych.

Nie uwzględniono również wszystkich nazwisk o charakterze odimicznym. Autorka ograniczyła się jedynie o najczęściej występujących na terenie Białorusi.

Imiona podano w słowniku w kolejności alfabetycznej. Zapis imion jest zgodny z obowiązującymi na Białorusi w 2011 r. zasadami ortograficznymi. Wyrazy hasłowe zamieszczono w mianowniku liczby pojedynczej. Przy każdym imieniu oficjalnym określono końcówkę dopełniacza liczby pojedynczej imienia.

Przykłady haseł słownikowych³⁴:

²⁹ I. Я. Яшкін, *Слоўнік беларускіх імёнаў*, Мінск 2009.

³⁰ С. Барыс, *Як у нас клічуць? Беларускія імёны*, Мінск 2010.

³¹ *Слоўнік асабовых імёнаў*, уклад. У. А. Сарока, Мінск 2000.

³² У. Ліпскі, *Аповесць пра нашы прозвішчы*, Мінск 2006.

³³ А. К. Усціновіч, *Слоўнік асабовых уласных імён*, навук. рэд. А. А. Лукашанец, Літаратура і Мастацтва, Мінск 2011.

³⁴ Пор. А. К. Усціновіч, *Слоўнік асабовых...* – s. 46 (Баргаламей), s. 162–163 (Пётр).

БАРТАЛАМЕЙ (Bartalamei) -я, м. Барталамеевич, Барталамееўна.

Вядома з XIV ст. як Бартломей (1585), Бартоломей (1663), Балтротомей (1528), Болтротомей (1528), Балтротомец (1541), Болтр (1558), Болтрук (1597), Бартос (1576), Бартош (1586), Бертъ (1541), Бертош (1539), Бертюс (1540), Бальцар (1539), Бутрим (1528), Болтрок (1582), Бортко (1528).

Вытворныя: Барг'ош, Б'артак, Балтр'ук, Балтр'уш, Балтр'ушка, Балтр'уш, Баўтр'уш, Баўтр'ым, Б'оўтрык, Бутр'ым, Бутрам'ей, Бат'ура, Бат'урка, Бат'урчык, Бат'урык, Барг'аль, Барг'ас, Барг'аш, Барг'ашык, Барг'ошык, Барг'ашук, Барг'уш, Барт, Бартк'о, Б'ерташ.

Утвораны прозвішчы ад гэтага імя: Балтрам'ей, Балтрамя'юк, Балтр'ук, Балтрук'овіч, Балтрук'евіч, Балтруш'эвіч, Балтр'ушка, Баўтруш'оў, Баўтр'ушка, Баўтр'ушкін, Баўтравм'овіч, Б'оўтрык, Бутр'ым, Бутрым'овіч, Бат'ура, Бат'ураў, Бат'урын, Батур'эвіч, Батур'онак, Бат'урка, Бат'урчык, Бартал'эвіч, Бартас'эвіч, Б'арташ, Барг'ош, Барташ'эвіч, Барг'ашык, Барг'ошык, Барташ'ук, Б'артуш, Барг'овіч, Бартк'о, Бартк'евіч, Б'ерташ, Барташ'эўскі, Батур'ыцкі.

Англ. *Bartholomew*, балг. *Вартоломей*, венг. *Bertalan, Bartal, Bartó, Bartos*, ісп. *Bartolomeo, Bartolome*, іт. *Bartolomeo, Bartolo, Bortolo*, літ. *Baltramiejus, Baltras, Baltrus*, ням. *Bartholomäus*, польск. *Bartłomiej, Bartosz*, славац. *Bartolomej*, славен. *Bartolomej, Bartolj*, укр. *Бартоломій*, франц. *Bartholomé, Barthelemy*, чэск. *Bartoloměj*.

[Арам. імя Bar-Tolmai – сын Талмая]

Імяніны: 30 IV, 5 VII, 24 VIII, 3 IX, 11 XI.

ПЁТР (Piotr) Пятр'а, м. Пятровіч, Пятроўна.

Вядома з XIV ст. як Петр (1388), Петро (1726), Петрик (1541), Петрук (1589), Петрок (1540), Пятрок (1746), Петран (1528), Петранец (1540), Петруть (1558), Петрель (1541), Петрули (1556), Петраш (1541), Петрашко(а) (1540), Петроша (1689), Петруша (1580), Петран (1555), Петрас (1585), Петрах (1591), Петко (1528), Петько (1528), Петака (1540), Петюк (1597), Петели (1539), Петкель (1540), Петюль (1558), Петюс (1540), Петя (1540), Пец (1585), Пецько (1566), Пешко (1541), Петрочок (1528), Петруха (1635), Пятрусь (1746).

Вытворныя: Пётра, П'етрык, Петрач'ок, П'етраш, Пятр'аш, Пятр'аша, Пятр'ашка, Пятр'ашка, Пятр'эшка, Пятр'ан, Петрал'ай, Петрас'юк, Пятр'ышча, Пятр'ынчык, Пятр'ук, Петруч'ук, Пятр'уня, Пятр'уцік, Пятр'учык, Пятр'уша, Пятр'ушка, Пятр'ушык, П'етрусь, Пятр'уцый, Пятк'о, Пятк'ун, П'ецька, Пяц'юль, Пяц'юк, Пяц'як, Пець, Пятр'о.

Утвораныя прозвішчы ад гэтага імя: Пятр'оў, Пятр'овіч, Пятр'энка, Пятр'эня, П'етрык, П'етрыкаў, Петрык'евіч, Пятр'ычыц, Петрач'энка, Петрачк'оў, П'етраш, Пятр'аш, Пятр'ашын, Петраш'эвіч, Пятр'ашка, Петрашк'евіч, Пятр'эшка, Петран'эвіч, Петрал'ай, Петрас'юк, Пятр'ышча, Пятр'ышчаў, Пятр'ынчык, Пятр'ук, Петрук'овіч, Петручэ'ня, Петруч'ук, Пятр'унін, Пятр'уцік, Пятр'учык, Пятр'уша, Пятр'ушын, Петруш'энка, Петраш'эня, Пятр'ушка, Пятр'ушкін, Пе-

трушк'евіч, Пятр'ушчык, П'етрусь, Петрусёў, Петрус'евіч, Петрус'енка, Пятр'уцый, Пятк'о, Пятк'оў, Пятк'евіч, П'етчанка, Пятк'ун, П'ецька, Пяцьк'о, Пяцьк'оў, Пяц'елін, Пяц'юль, Пецюкевіч, Пецяк'оў, Пяцевіч, Петраж'ыцкі, Петрак'оўскі, Петраш'эўскі, Пятр'оўскі.

Англ., нем., славац. *Peter*, балг. *Петър, Петьо, Пенко, Пенчо, Пейко, Пейо, Пешо, Пеко, Пело, Пецо, Печо, Пено*, венг. *Péter, Pető, Petúr*, исп. *Pedro*, іт. *Pietro, Piero*, літ. *Petras, Petris*, польск. *Piotr*, руск. *Пётр*, славен. *Peter, Pero*, укр. *Петро*, франц. *Pierre*, чэш. *Petr*.

[грэч. *Petros* – скала, уцёс; каменная глыба]

Імяніны: 9, 12, 13, 16, 22, 26, 30 I, 1 II, 24 III, 3, 18 V, 5, 12, 25, 29, 30 VI, 1 VII, 9, 24 VIII, 3, 5, 10, 13, 22, 23 IX, 4, 5, 9 X, 22, 25 XI, 21, 28 XII.

Recenzowany słownik obejmuje imiona zróznicowane pod względem pochodzenia:

– imiona pochodzenia greckiego, np. Аляксандр, Аліхвер, Аляксеі, Андрэй, Васілій, Грыгорый, Дарафей, Дзіянісій, Дзіямід, Ерафей, Карп, Кірыл, Кузьма, Мікалай, Мяфодзій, Нікан, Нічыпар, Парфен, Пётр, Сафрон, Сідар, Сцяпан, Трафім, Фама, Фёдар, Філімон, Ціхан, Яўхім; Алена, Анастасія, Варвара, Глафіра, Еўдакія, Ефрасіння, Зінаіда, Зоя, Кацярына, Лідзія, Праскоўя, Софія, Таццяна, Фёкла, Фядора, Яўгенія;

– imiona pochodzenia łacińskiego, np. Антон, Ваніфацый, Валерый, Валянцін, Венядзікт, Віктар, Віталій, Дзіям'ян, Емяльян, Ігнат, Кандрат, Канстанцін, Капітон, Клімент, Лука, Лук'ян, Марк, Марцін, Павел, Раман, Сільван, Сяргей, Усцін, Фелікс, Цярэнцій; Беата, Валянціна, Вікторыя, Віялета, Дамініка, Лілія, Маргарыта, Марта, Наталля, Рэгіна;

– imiona pochodzenia hebrajskiego, np. Абрам, Авель, Адам, Амон, Аўдзеі, Веньямін, Гурый, Давыд, Елізар, Елісей, Ерамей, Захар, Іван, Ілья, Іосіп, Ісай, Ісак, Лазар, Майсей, Мануіл, Магэвуш, Мацвей, Міхаіл, Навум, Назар, Рафаіл, Самуіл, Серафім, Сіман, Сямён, Фадзей, Фама, Якуб, Яфрэм; Анна, Ганна, Ева, Лізавета, Лія, Марыя, Саламея;

– imiona pochodzenia słowiańskiego, np. Багуміл, Бажен, Вайслаў, Вяслаў, Вячаслаў, Дабраслаў, Дабеслаў, Дакучай, Драгамір, Гаразд, Градзіслаў, Грыміслаў, Ізяслаў, Казімір, Любамір, Любім, Мечыслаў, Мілаван, Миларад, Мілен, Міласлаў, Міраслаў, Мсціслаў, Навамір, Нямір, Нячай, Радамір, Радзім, Радзіслаў, Радмил, Расціслаў, Святаслаў, Станіслаў, Уладзімір, Яраслаў; Дабрыня, Лада, Людміла, Святлана;

– imiona innego pochodzenia, np. Барталамей, Варнава (aram.), Макавей, Руслан (arab.), Артур (celt.), Зарына (pers.), Альгерд, Арнольд, Вальдэмар, Глеб, Густаў, Наль (hind.), Рурык, Эдуард, Эрнст, Эрык (germ.), Алег, Ігар (skand.), Гедымін (lit); Ніна (asyr.), Генавефа (gal.), Заіра (arab.) Вольга, Ингрыда (skand.), Гражына, Данута (lit), Жанна (franc.), Іаданта, Ізабела Інеса, (hiszp.), Стаян Злата (bułg.), Ванда (pol.);

– imiona utworzone po 1917 roku, np. Віл, Вілен, Кім, Ленін, Май, Маркс-лен, Марлен, Мір, Марат, Навамір, Рыкс, Рэм Рэў, Рэўмір, Трактар; Воля, Ідэя,

Інтэрна, Іскра, Леніна, Марксіна, Марсельеза, Нінель, Наябрына, Слава, Сталіна, Трактарына, Уладзілен, Электрына, Энергія.

Zdecydowana większość używanych przez Białorusinów imion to tradycyjne imiona chrześcijańskie. A. A. Łukaszaniec we wstępie do recenzowanego słownika słusznie zauważa, że cechą charakterystyczną białoruskiego systemu imienniczego jest równoległe występowanie imion należących do trzech odrębnych podsystemów: a) bizantyjsko-prawosławnego (zbliżonego do rosyjskiej tradycji nazewniczej), b) rzymskokatolickiego (zbliżonego do polskiego systemu imienniczego), c) białoruskiego (w znacznym stopniu odbiegającego od dwóch pozostałych podsystemów imiennicznych). Część imion należących do wymienionych podsystemów nie wykazuje zróżnicowania, por. Адам, Мірон, Пётр; Анна, Дар’я, inne zdecydowanie się różnią, por. Фама і Тамаш, Іван і Ян, Іосіф і Юзаф, Улас і Блажэй, Фадзей і Тадэвуш.

Na Białorusi są notowane formy imienne ukształtowane na gruncie białoruskim, które są niekiedy częściej używane niż ich odpowiedniki urzędowe, na ogół tożsame z tradycyjnymi imionami prawosławnymi, por. Васілій – Васіль, Якаў – Якуб, Іосіф – Язэп, Яўстафій – Астап, Грыгорый – Рыгор. To zjawisko nie zostało przedstawione w recenzowanym słowniku w sposób wyczerpujący i konsekwentny. Imiona Васіль, Язэп, Астап, Рыгор występują w słowniku jako formy hasłowe. Tej funkcji natomiast nie pełnią takie popularne białoruskie formy imienne, jak Мікола, Міхась, Пятро, Янка, Язэп. Tymczasem formy te są często używane na Białorusi w funkcji nazw oficjalnych.

Na Białorusi coraz częściej są wysuwane postulaty powrotu do białoruskich wariantów imion chrześcijańskich, por. „[...] трэба вяртаць у шырокі ўжытак мясцовыя варыяцыі хрысціянскіх і дахрысціянскіх імёнаў: Ян, Тадэвуш, Алесь, Яніна, Паўліна, Ядвіга, Рагнеда, Багуміл, Дружыла, Ярыла, Зора, Мілавіца”³⁵ Podkreśla się, że tego typu imiona odróżniały białoruski system imienniczy od pozostałych systemów wschodniosłowiańskich, w tym również od rosyjskiego, por. „Трэба вярнуць ва ўжытак старыя беларускія імёны, якія нас так вылучалі”³⁶

W recenzowanej książce autorka nie rozróżnia imion urzędowych i kanonicznych, co czyni słownik mniej przejrzystym. Czytelnik mimowolnie zadaje pytanie, czy formy imienne uznane za urzędowe są rezultatem niekiedy daleko idących przekształceń imion prawosławnych na gruncie białoruskim, czy też są tylko białoruskimi odpowiednikami rosyjskich imion urzędowych, zapisanych zgodnie z obowiązującymi w języku białoruskim zasadami ortograficznymi. W drugim przypadku tracimy z pola widzenia *уласна беларускія* formy imienne, ukształtowane na gruncie białoruskim na bazie imion kanonicznych (prawosławnych i katolickich).

Dokonana przez autorkę słownika analiza etymologiczna imion nie budzi poważniejszych zastrzeżeń. Może jednak budzić wątpliwości dążenie autorki do jednoznacznego określania pochodzenia uwzględnionych w słowniku imion. Wydaje się, że w niektórych przypadkach bardziej celowe byłoby przyjmowanie alternatywnych rozwiązań, ponieważ

³⁵ „Наша Ніва” nn.by, 20 лістапада 2013, <http://nn.by/?c=ar&i=106682>.

³⁶ *Ibidem*.

pochodzenie wielu imion jest ustalane przez badaczy w zróżnicowany sposób, por. imię Ігнат, Марк, Лаўрын, Севасцьян.

Imię Ігнат autorka wyprowadza z łac. *Ignatius* < *ignesus* 'ogniowy'. Wielu badaczy wywodzi to imię od *Ignatius* < *Egnatius* 'rzymskie imię rodowe', a to od łac. *ignotus* 'nie-widomy', 'nieznajomy'. Inni łączą to imię z łac. *ignis* 'ogień' i *natus* 'narodzony'.³⁷ Niektórzy badacze uważają, że badane imię jest pochodzenia etruskiego. Pochodzenie badanego imienia jest uznawane przez większość badaczy za niejasne.³⁸

Imię Марк jest w recenzowanym słowniku wyprowadzane z łac. *Markus* < *marceo* 'zwiędnęty, słaby'. W innych opracowaniach pochodzenie tego imienia jest ustalane w zróżnicowany sposób: 'urodzony w marcu', 'zwiędnęty, słaby', por. łac. *marcere* 'być słabym, wątłym', 'wojowniczy', por. imię rzymskiego boga wojny Marsa, poświęcony Marsowi, należący do Marsa, 'młotek'.³⁹

Imię Севасцьян autorka wyprowadza z gr. *Sebastianos*, por. *sebastos* 'czcigodny, dostojny, wysoko postawiony'. Bywa także uznawane za imię pochodzenia łacińskiego, por. *Sebastianus* 'mieszkaniec Sebastii'.

Drobne nieścisłości obserwuje się w interpretacji pochodzenia imion Ануфрыі, Дзям'ян, Майсей, Максім, Назар, Сава, Улас, Фама.⁴⁰

Imię	Pochodzenie imienia w słowniku	Uwagi o pochodzeniu imienia
Ануфрыі	greckie	pochodzenie imienia niejasne, uznawane za greckie lub egipskie
Дзям'ян	łacińskie	większość badaczy opowiada się za greckim pochodzeniem tego imienia, niektórzy badacze wyprowadzają je z łaciny
Майсей	hebrajskie	pochodzi z języka hebrajskiego lub egipskiego
Максім	greckie	imię pochodzenia łacińskiego
Назар	hebrajskie	imię zawiera rdzeń hebrajski, lecz zostało zapożyczone z łaciny
Сава	greckie	imię przejęte do języka greckiego i łacińskiego z aramejskiego
Улас	greckie	imię pochodzenia łacińskiego
Фама	hebrajskie	imię pochodzenia aramejskiego

W recenzowanym słowniku odnotowano nieliczne błędy techniczne: brak odstępów między wyrazami, zwłaszcza w pozycji przed lub po nawiasie, powtórzenia tych samych form imiennych przy wyliczaniu.

Odnotowane drobne mankamenty nie umniejszają w żadnym stopniu wartości recenzowanego słownika autorstwa A. K. Uscinowicz. Do rąk czytelnika zaintereso-

³⁷ J. Stankiewicz, *Genealogia, przodkowie, badania genealogiczne, forum dyskusyjne*, <http://www.stankiewicz.e.pl/index.php?kat=44>; I. I. Трійняк, *Словник українських імен*, Київ 2005.

³⁸ I. I. Трійняк, *op. cit.*, s. 90.

³⁹ Л. Г. Скрипник, *Власні імена людей*, Київ 2005, s. 75; М. Sajewicz, *Nazwiska patronimiczne z formantem -uk w powiecie hajnowskim na Białostocczyźnie na tle ogólnopolskim*, Lublin 2013, s. 157–158.

⁴⁰ *The Kurufin's Castle. Европейские имена: значение и происхождение*, kurufin.ru/html/Rus_names/rus_f.html; Н. А. Петровский, *Словарь русских личных имён*, Москва 2005; I. I. Трійняк, *op. cit.*; J. Stankiewicz, *op. cit.*

wanego białoruskim imiennictwem osobowym trafiła książka wartościowa i rzetelnie napisana. Jest to najpełniejszy jak dotąd słownik imion białoruskich, przygotowany poprawnie pod względem merytorycznym i metodologicznym. Książka zainteresuje w pierwszym rzędzie onomastów, lecz sięgną po nią również czytelnicy, którzy nie zajmują się językoznawstwem zawodowo, często jednak zadają sobie pytanie, skąd pochodzi imię, które noszą, i jak ono funkcjonuje w określonej społeczności.

Michał Sajewicz

Joanna Kuć, *Antroponimia pogranicza mazowiecko-podlaskiego (na podstawie XVII-wiecznych ksiąg parafialnych z Mokobód)*, Siedlce 2011, 283 s.

Nazewnictwo osobowe Podlasia i Mazowsza jest opracowywane przez onomastów już od kilkudziesięciu lat. Powstało w tym okresie wiele interesujących prac omawiających różnorakie aspekty antroponimii obu regionów.

Monografia autorstwa Joanny Kuć stanowi kolejne ogniwo w tym swoistym „łańcuchu” opracowań onomastycznych. Autorka omawia w niej strukturę i semantykę antropoleksów wyekscerpowanych z *Liber baptisatorum* i *Liber copulatorum* parafii rzymskokatolickiej Mokobody za lata 1651–1700. Istotną część tego opracowania stanowi *Słownik XVII-wiecznych nazw osobowych z Mokobód*.

Recenzowana książka powinna zadowolić zarówno specjalistów (językoznawców, onomastów), jak i czytelników sięgających po tę książkę tylko dlatego, żeby odnaleźć w niej własne nazwisko i dowiedzieć się, od czego pochodzi i w jaki sposób zostało utworzone.

Niewątpliwą zaletą recenzowanej książki jest wszechstronna, wnikliwa analiza językowa antroponimów historycznych mieszkańców Mokobód i okolic. Przedmiotem analizy są zarówno męskie, jak i żeńskie nazwy osobowe. Na uwagę zasługuje zwłaszcza dogłębne potraktowanie przez autorkę sposobu nominacji kobiet w II połowie XVII w. Jest to istotne z uwagi na to, że niektóre opracowania z zakresu antroponimii poświęcają temu zagadnieniu niewiele miejsca.

Recenzowana rozprawa świadczy o tym, że Joanna Kuć zna doskonale specyfikę historycznego nazewnictwa osobowego. Autorka zdaje sobie sprawę z tego, że proces formowania się nazwisk na pograniczu mazowiecko-podlaskim nie zakończył się w XVII w., lecz trwał jeszcze w wiekach XVIII i XIX.

Wypada tylko żałować, że autorka nie zdecydowała się na opracowanie XVIII- i XIX-wiecznych nazw osobowych Mokobód i okolic. Pozwoliłoby to na pełniejsze opisanie mechanizmów, które doprowadziły do uformowania się współczesnych nazwisk mieszkańców badanego terenu.

Jest ze wszech miar pożądana kontynuacja badań nad antroponimią pogranicza mazowiecko-podlaskiego, ze szczególnym uwzględnieniem procesu kształtowania się nazewnictwa osobowego w XVIII–XIX wieku.

W tym miejscu nasuwa się również spostrzeżenie, że baza źródłowa monografii mogła zostać wzbogacona o zachowane XVII-wieczne rejestry podatkowe ziemi drohickiej oraz księgi grodzkie i ziemskie drohickie, pochodzące z tego samego okresu. Wprowadzenie nowego, często odmiennego, materiału nazewniczego, pozwoliłoby na porównanie sposobu nominacji osób w zależności od rodzaju źródła, a to poszerzyłoby na pewno perspektywę badawczą.

Niewątpliwym atutem monografii jest właściwe ukazanie specyfiki nazewnictwa drobnej szlachty. Autorka używa w swoich rozważaniach m.in. terminu „przydomek szlachecki”, podczas gdy niektórzy onomaści chcieliby w nim widzieć nazwisko, lub po prostu nazwę osobową. Pewne zastrzeżenia może budzić jedynie rozszerzenie grupy nazw heraldycznych o antropimimy, które wcale nie muszą należeć do kategorii nazw odherbowych.

Te drobne uwagi nie wpływają na ogólną wysoką ocenę recenzowanej książki. Omawiana monografia jest wielowątkowa i nie sposób w tej recenzji odnieść się do wszystkich istotnych problemów poruszanych przez autorkę. Wypada tylko zachęcić potencjalnych czytelników do lektury tej niewątpliwie interesującej i cennej pozycji bibliograficznej.

Piotr Złotkowski

Таццяна Расціславаўна Рамза, *Беларускае гутарковае маўленне: сучасны стан. 3 электронным дадаткам*, „Вышэйшая школа”, Мінск 2011, 224 с.

Тое, што сказаў Адам Супрун у 1989 г. і пра што ўзгадвае аўтарка ў публікацыі: „На жаль, беларускае вуснае маўленне вывучана яшчэ ў зусім недастатковым аб’ёме” (с. 16) – можна паўтарыць і сёння, хоць вельмі важны і ўпэўнены крок у гэтым накірунку зрабіла менавіта Таццяна Р. Рамза. У працы парушае не толькі праблему вымаўлення (фанетыкі) (с. 46–87), тэрміналогіі (с. 14–16), але і прэстыжу беларускай мовы ўвогуле (с. 17).

На ўвагу заслугоўвае агляд сучасных даследаванняў, якія датычаць вуснага маўлення беларусаў не толькі айчынных, але і замежных вучоных. Аб’ектам даследавання дасюль было: вясковае (дыялектнае) маўленне і яго ўзаемадзеянне з суседнімі мовамі (польскай, літоўскай, украінскай, рускай), а таксама гарадское маўленне ў адносінах да рускай і беларускай кадыфікаваных моў і дыялектаў – нелітаратурнае змешанае маўленне беларусаў. Аўтарка заўважае, што ўласнабеларускае гутарковае маўленне не так часта выбіраецца як аб’ект даследавання. Т. Рамза падкрэслівае тое, што ўвагу засяроджвае на выданнях, „высновы якіх грунтуюцца на запісах [...] вуснага маўлення беларускамоўнай інтэлігенцыі, людзей, што выразна ўяўляюць сабе нормы кадыфікаванай беларускай мовы” (с. 14).

Патрэба прызнаць, што даўно ў беларускім мовазнаўстве не было выказана так шмат адважных меркаванняў на тэму вуснага маўлення агульнай беларускай мовы. Мы нават прызвычаліся да традыцыйнага падыходу, паводле якога

вусныя і пісьмовыя тэксты адрозніваюцца функцыянальна, належаць да афіцыйна-дзелавых, публіцыстычных, навуковых, мастацкіх ці размоўных (гутарковых), часам выдзяляюцца яшчэ канфесійныя тэксты. Рэдка звяртаецца ўвага на афіцыйнасць / неафіцыйнасць размоўнай сітуацыі, падрыхтаванасць / непадрыхтаванасць маўлення, урэшце – на існаванне, побач з нормамі кадыфікаванай мовы, рэальнага стану маўлення (напр. Г. Цыхун называе яго тэрмінам *рэпрэзента тыўнасць*, спасылка на с. 64) і гутарковага ўзусу.

– Дарэчы, падобным чынам выглядае і справа самой агульнай (агульнанацыянальнай) мовы. Валеры Пісарэк пра агульную (агульнанацыянальную) мову – у дачыненні да польскай мовы – пісаў: „гэта агульная культурная разнавіднасць нацыянальнай беларускай мовы, якая, у адрозненні ад усіх іншых рэгіянальных тыпаў і сацыялектаў, папулярнызеца школай, адміністрацыяй, літаратурай і прэсай, павінна быць сродкам паразумення ва ўсіх галінах усіх членаў народу без падзелу на пол, узрост, прафесію, грамадскае і тэрытарыяльнае паходжанне”. Дадаючы яшчэ цытату з Зенона Клемянсевича: „Яе нормы ўстанаўліваюцца і распаўсюджваюцца ў падручніках польскай граматыкі, у арфаэпічных і арфаграфічных правілах; яе лексічны склад фіксуюць шматтомныя слоўнікі. Яе існаванне ёсць адзін з вынікаў агульнай адукацыі, адна з адзнак дасягнення культурнага ўзроўню ў агульнанацыянальным маштабе”.⁴¹ У традыцыйным беларускім мовазнаўстве такая разнавіднасць (кадыфікаваная) называецца літаратурнай мовай. Гэтая назва неаднойчы выступае і на старонках дадзенай манаграфіі.

Публікацыя складаецца з трох асноўных частак: *З гісторыі вывучэння вуснай беларускай літаратурнай мовы, Агульныя пытанні вывучэння беларускага гутарковага маўлення, Фанетычныя асаблівасці гутарковага маўлення і Тэкстаў* (50 тэкставых фрагментаў).

Ззначана, што „для намінацыі феномена штодзённага маўлення носбітаў літаратурнай беларускай мовы” „у беларускамоўным лінгвістычным дыскурсе” (с. 15) няма агульнапрынятага тэрміна. Неаднойчы выкарыстоўваюцца вельмі разбудаваныя назвы, якія канкрэтызуюць аб’ект назірання і аналізу. Аўтарам прапануецца тэрмін *гутарковае маўленне*, аналанічны (калька) да руск. *разговорная речь* і укр. *розмовне мовлення*. Ягонае значэнне таксама перанята ад расійскіх навукоўцаў, прызнае і ўкраінскімі вучонымі, менавіта: „разнавіднасць літаратурнай мовы, якая выкарыстоўваецца ва ўмовах нязмушанага вуснага маўлення, непадрыхтаванага, спантаннага, што нараджаецца ў момант гутаркі; яно ўзнікае з патрэбы непасрэднага паразумення дзвюх ці больш асоб і сродка такой камунікацыі” (с. 16). Аўтарам на жаль іншыя погляды на „спантанную камунікацыю” не разглядаюцца (с. 16, спасылка), карысна было б, як нам здаецца, узгадаць іх сутнасць, няхай бы і крытычна. Тым больш, што не ўсе яны шырока вядомыя ў колах навукоўцаў на Беларусі (асабліва маладых).

⁴¹ W. Pisarek, *Język ogólny*, [w:] *Encyklopedia języka polskiego*, red. c. Urbańczyk, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1994, c. 135.

Затое спадарыня Рамза робіць даволі працяглыя ўводзіны да вывучэння гутарковага маўлення на Беларусі, разглядае праблему станаўлення беларускай літаратурнай мовы і яе кадыфікацыі. Фрагмент працы, прысвечаны агляду літаратуры 20-ых гадоў XX стагоддзя, паказаў на колькі складаны гэта быў перыяд нават для саміх філолагаў, пісьменнікаў, публіцыстаў. Трэба было неадкладна вувучаць яе і папулярызаваць сярод сялян, рабочых і служачых (с. 17). Эскурс у лінгвістычную літаратуру таго часу, што, безумоўна, будзе цікава і немовазнаўцам, распавядае пра выбар сербскай мадэлі, пра вырашэнне не адрываць кніжную мову ад размоўнай народнай стыхіі. Простая мужыцкая мова мела стацца і мовай кніжнай (= літаратурнай) (с. 17).

Беларуская інтэлігенцыя, на жаль, не ўмела гаварыць і думаць па-беларуску, яна атрымала выхаванне па-руску або па-польску і карысталася тымі мовамі ў сям'і і паза ёй, адначасова „псавала” яе чужымі элементамі. У якасці „чужых элементаў” разглядаюцца, галоўным чынам, фанетыка, марфалогія і сінтаксіс, а не лексіка. Узорам вуснага маўлення лічылася жывая народная мова, паколькі яе карыстальнікі не перасталі ніколі на ёй думаць (с. 19).

Беларускую мову патрэбна было ўвесці ў „паўсядзённы быт”, ва ўсе сферы жыцця. Каб стабілізаваць літаратурныя нормы, звярталася ўвага на „узорны нацыянальна-культурны асяродак”, такім асяродкам меў стацца Мінск з ягонымі ўстановамі адукацыі, навукі і культуры. Педагогі, мовазнаўцы, грамадска-палітычныя дзеячы імкнуліся ўмацаваць пазіцыі беларускай мовы, а таксама стварыць яе культ у гарадскім побыце. Важная роля адводзілася нацыянальнай школе і тэатру. Калі чытаем тых радкі сёння, здаецца, што яны не страцілі сваёй актуальнасці і зараз, у сучаснай Беларусі. Звужэнне функцынавання беларускай мовы ў сучасным беларускім грамадстве, адсутнасць падтрымкі з боку дзяржаўнай палітыкі, нізкі прэстыж беларушчыны нагадвае пачатак XX ст., не хапае толькі энтузіязму, які характэрны быў дзеячам 20-ых гадоў мінулага стагоддзя. Пра гэта піша і Т. Рамза (с. 34–35).

Як сцвярджаюць сёння вучоныя, тагачасныя дыскусіі дзеячоў беларускай культуры, выдавецкая дзейнасць рэдакцый газет і часопісаў, тэатральная дзейнасць – усё гэта спрыяла пашырэнню сферы функцынавання вуснай формы агульнай (кадыфікаванай) мовы. Для выпрацоўкі ўзору вымаўлення асноўную ролю адыграў аўтарытэт такіх мастакоў слова, як Я. Купала і Я. Колас. „Выкрышталізаваць нормы кніжнай мовы”, а не даследаваць яе вусную форму, было на той час першаснай задачай мовазнаўцаў.

Сярод іншых вартых увагі высноў Т. Рамза падкрэслівае, што мовазнаўцы 20–30-ых гадоў XX стагоддзя прыйшлі да меркавання, паводле якіх „прычыны і разбуральныя наступствы так званай сёння *трасянкі* (а тады „*лунных лап*” ці *жаргону*)” знаходзяцца ў „адсутнасці беларускамоўнага выхавання і, як вынік, няўмення «думаць па-беларуску»” (с. 35). І гэтыя словы можна таксама аднесці да сучаснай моўнай сітуацыі ў краіне.

У другой палове XX стагоддзя, у пасляваенныя гады, для пашырэнне беларускай мовы склаліся неспрыяльныя акалічнасці. Лінгвісты даследавалі, як правіла, пісьмовы яе варыянт. Сітуацыя змянілася ў 60-ыя гады, калі былі зроблены істотныя крокі ў вывучэнні гутарковага маўлення – як дыялектнага, так і кадыфікаванага. Толькі ў гэты час былі сфармуляваны „асноўныя нормы беларускага літаратурнага вымаўлення” (с. 24). Нягледзячы на 20–30-ыя гады XX стагоддзя і памкненні тагачасных прыхільнікаў беларусізацыі, руская мова далей панавала ва ўсіх сферах камунікацыі. Не хапае, як здаецца, у гэтым месцы хоць кароткага каментара, чаму так здарылася.

Тагачасныя даследаванні гутарковага маўлення, з аднаго боку, паказалі, што „агульнанародная вусная форма беларускай гутарковай мовы не ўсталявалася” (с. 24), а, з другога, што шматлікія публікацыі і дысертацыі разглядаюць асобныя з’явы размоўнага стылю на прыкладзе беларускай літаратурнай спадчыны або прысвечаны размоўнаму стылю ў творчасці пэўных аўтараў (с. 24–25). Рысы размоўнага стылю ў параўнанні з іншымі функцыянальнымі стылямі сучаснай беларускай мовы разглядаюцца ў дапаможніках па стылістыцы беларускай мовы (с. 25). Гутарковая мова, у адносінах да беларускай мовы, – гэта на той час часта ўмоўнае азначэнне, паколькі запісаў вуснага спантаннага маўлення існавала вельмі мала. Больш даследчыкі карысталіся запісамі жывога вясковага маўлення (дыялекталагічным матэрыялам) або рэплікамі з драматычных твораў, дыялогамі з праязічных тэкстаў, інакш стылізаваным гутарковым маўленнем (с. 26), як гэта зрабілі і аўтары *Частотнага слоўніка беларускай мовы: гутарковая мова*, Надзея Мажэйка і Адам Супрун.

Сярод эксперыментальных даследаванняў у галіне фанетыкі беларускай мовы аўтарам дадзенай манаграфіі націск кладзецца на вынікі назіранняў Аляксандра Падлужнага і ягонага калектыву, які яшчэ ў 70-ыя гады мінулага стагоддзя заўважыў, што размоўнаму стылю вымаўлення характэрная „менш выразная артыкуляцыя, рэдукцыя спалучэнняў зычных і нярэдка іх поўная асіміляцыя” (с. 27). Дапушчальнасць у размоўным стылі тых ці іншых з’яў, супастаўленая з артыкуляцыйнай нормай кадыфікаванай мовы і асаблівасцямі дыялектнага вымаўлення – вельмі істотныя „для выяўлення гутарковага ўзусу” (с. 28).

У пазнейшых даследаваннях, паміж іншым, разглядаліся „змены зычных ў моўнай плыні” (А. Падлужны, П. Садоўскі), ненаціскныя галосныя ў плынным маўленні (Л. Выгонная), звярталася ўвага на пытанне: як гавораць носьбіты і як трэба гаварыць, пры чым літаратурнае вымаўленне разглядалася таксама як вынік „агульных славянскіх ці ўсходнеславянскіх сінхронных працэсаў” (за П. Садоўскім). Гэтыя вынікі вучоныя-лінгвісты атрымалі на падставе аналізу выступленняў пісьменнікаў і дыктараў (манаграфія *Фанетыка слова ў беларускай мове*, 1983). Мовазнаўцы сцвердзілі, што на вымаўленне гукаў у моўнай плыні ўплываюць шматлікія фактары: індывідуальныя асаблівасці мовы, прафесійныя адрозненні ў маўленні, суседства гукаў у слове (сказе), стылістычная прыналежнасць тэксту, пазіцыя зычных і г.д.

У наступных працах была, між іншым, зроблена спроба апісаць беларускую інтанацыю, параўнаць вымаўленне гукаў у беларускіх і запазычаных словах (*Фанетыка беларускай літаратурнай мовы*, 1989). Выйшла хрэстаматыя дыялектных і мастацкіх тэкстаў у спрошчанай транскрыпцыі (*Вусная беларуская мова*, 1990), трэцяя пасля *Хрэстаматый беларускай дыялекталогіі*, 1962 і *Беларускай дыялекталогіі*, 1979 Эвяліны Мяцельскай і Яўгена Камароўскага. Упершыню тэксты агучвалі не жыхары вёскі, толькі асобы, якія выкарыстоўвалі беларускую мову ў прафесійнай практыцы, пры чым не толькі пісьменнікі і дыктары, але таксама артысты, настаўнікі, навуковыя супрацоўнікі. Аўтары, як і раней, параўноўвалі рэальнае вымаўленне да т.зв. „літаратурнага”, згоднага з арфаэпічнымі правіламі, і прыйшлі да высновы, што ён на практыцы ажыццяўляецца рэдка, асабліва ў асоб з дысімільнаўным аканнем у першым моўным кодзе. Яно мае вельмі ўстойлівы характар, і таму прапануецца не лічыць такой вымовы парушэннем норм. Гэта было істотнай высновай, якая праілюстравала, як піша аўтарка кнігі, „змену навуковага стаўлення ў беларускай лінгвістыцы да гутарковага маўлення” (с. 32).

Далей разгледжаны навуковыя пошукі Ліліі Выгоннай, якія датычылі мовы радыёкарэспандэнтаў. Вынікі даследавання сабраны, між іншым, у манаграфіях *Інтанацыя. Націск. Арфаэпія*, 1991 і *Беларуская мова*, 1998. Публікацыі можна лічыць наватарскімі, паколькі Л. Выгонная прапанавала, каб у „рэкамендацыях нарматыўнага характару” улічваць, „як на самай справе гавораць носьбіты мовы”, што нельга ігнараваць узус гутарковага маўлення, што наспела вялікая патрэба стварыць арфаэпічны слоўнік-даведнік узорнага вымаўлення, але і адначасова „адрасаваць арфаэпію для розных катэгорый карыстальнікаў” і г.д. Многія высновы прац вучонай сугучныя з папярэднімі даследаваннямі П. Садоўскага.

Зыходзячы з напрацовак навукоўцаў мінулага стагоддзя, Т. Рамза вырашыла „пачаць вывучэнне стану гутарковага маўлення ХХІ ст. на аснове запісаў непадрыхтаваных неафіцыйных размоў прафесійных філолагаў, якія сваю пачатковую ці сярэднюю адукацыю атрымалі ў беларускамоўных школах і кар’ерны рост якіх звязаны са сталіцай” (с. 35). Даследчыца аналізуе выключна тэксты адной узроставай (20–45 гадоў) і адной прафесійнай групы – выкладчыкі ВНУ і навуковыя супрацоўнікі, прычым толькі філолагі (с. 38). З аднаго боку гэта добра, бо ведаем, хто так гаворыць, але з іншага боку, ці адпаведная тады назва даследавання як *Беларускае гутарковае маўленне: сучасны стан (мога: Гутарковае маўленне беларускамоўных вучоных / філолагаў сярэдняга ўзросту?)*. Размоўнай мовай, няхай у шматлікіх выпадках і абмежавана, карыстаюцца як навукоўцы, так і пісьменнікі, мастакі, артысты, настаўнікі, студэнты, вучні. Запісы зроблены ў 2007–2010 гг. Усе суразмоўцы двухмоўныя, носьбіты кадыфікаваных беларускай і рускай моў, але штодзённа карыстаюцца пераважна беларускай мовай.

Мэтай даследавання з’яўляецца „выявіць [...] маўленчыя з’явы, [...] якія складаюць так званы гутарковы ўзус – нікім не прапісанае, але калектыўна прынятае выкарыстанне моўных адзінак” (с. 37). Аўтарка не бярэцца параўнаваць

жывога маўлення з норами кадыфікаванай беларускай мовы (як гэта рабілася доўгі час), каб выявіць ўласна гутарковыя фанетычныя адзінкі, не разглядае іх як адхіленне ад нормы, толькі як асаблівасць ці заканамернасць мовы (с. 37). Разам з тым, у перспектыве, знойдзеныя адметнасці маглі б ілюстравалі адрозненні паміж штодзённым маўленнем і афіцыйна-кадыфікаваным (с. 50).

У якасці аб'екта даследавання аўтарка абмежавалася да абраных фанетычных асаблівасцей гутарковага маўлення. Наўрад ці той, хто вывучаў беларускую мову як замежную, можа дапускуіць, што рысай беларускага вакалізму ёсць „іканне” (зусім іншае – „аканне”!). Спадарыня Т. Рамза даводзіць нам, што ў гутарковай мове назіраецца нейтралізацыя гукаў [ʼa] і [i] у першым пераднаціскным складзе ў лексікалізаваных адзінках (*німа, ніхай, дзівяты, ціпер, міне, цібе* і г.д.), што гэтая з'ява не вынікае выключна з ўздзеяння фанетыкі рускай мовы (хутчэй з ёй супадае), а з'яўляецца працягам фанетычных рыс дыялектнай мовы.

Сярод кансанантычных з'яў у манаграфіі разгледжаны: „узрастанне частотнасці вымаўлення выбухнога [г] на стыку слоў”, нейтралізацыя выбухнога [г] са шчылінным [г] у лексікалізаваных адзінках (*гузік, ганак, агрэст* і г.д.), у слове *гэта* можа вымаўляцца не толькі фрыкатыванае і прыдыхальнае [h], але можа таксама знікаць, на стыку слоў і марфем афрыката [ц"] няўстойлівая. Усе гэтыя з'явы распаўсюджаны ў беларускіх гаворках і выкліканы іх уплывам.

Меркаванні мовазнаўцы суадносяцца з вынікамі даследаванняў папярэднякаў. Назіранні ілюструюцца прыкладамі-дублетами, супастаўленымі ў табліцах, картам і з *Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы* (1973).

З тэхнічнага боку, нам падаліся нязручнымі спасылкі, яны трохі нязвыкла пазначаныя зоркачкамі, але маюць для кожнай старонкі асобную нумарацыю і гэта якраз добра і выгодна. Патрэбна ж заўважыць, што інфармацыя, якая ў спасылках знаходзіцца, не менш важная і карысная, чым асноўны тэкст.

Як нам здаецца, не толькі сам аналіз з'яўляецца змястоўным, цікавым і становіць вартасць, але таксама эмпірычны матэрыял, на аснове якога манаграфія падрыхтавана. У беларускім мовазнаўстве звычайна аналізаваліся тэксты дыялектнага і літаратурнага вуснага маўлення. Тут жа, ці не ўпершыню, запісаны і прадстаўлены ў транскрыпцыі такія аб'ём (50 тэкстаў) спантаннай, непадрыхтаванай гутарковай мовы. Выбраная спрошчаная транскрыпцыя запісаў дазваляе карыстанне кнігай не толькі мовазнаўцам. Аудыёфайлы сабраны на электронным дыску і дададзены да кнігі, што толькі станоўча пра яе сведчыць.

На нашу думку публікацыя толькі паспрыяе вырашэнню пытанняў *Што ж такое беларускае гутарковае маўленне? Што складае ягоны ўзус? Як суадносяцца заканамернасці гутарковага маўлення з яго варыянтыванасцю?* і г.д. – пытанняў, якія сфармулявала сама аўтарка (с. 35). Манаграфія можа быць паспяхова выкарыстана і ў якасці ўніверсітэцкага падручніка на філалагічных аддзяленнях.

Jadwiga Kozłowska-Doda